25 | Karl Marx

25.1. *Το Κομμουνιστικό Μανιφέστο* (Karl Marx και Friedrich Engels, 1848, Αποσπάσματα)[1]

Εισαγωγή

Ένα φάντασμα πλανιέται πάνω από την Ευρώπη: το φάντασμα του κομμουνισμού. Το σύνολο των δυνάμεων της γερασμένης Ευρώπης ενώθηκε σε μια ιερή συμμαχία για να κυνηγήσει αυτό το φάντασμα: ο πάπας και ο τσάρος, ο Metternich και ο Guizot, Γάλλοι ριζοσπάστες και Γερμανοί αστυνομικοί. Ποιο κόμμα της αντιπολίτευσης δεν έχει κατηγορηθεί ως κομμουνιστικό από τους κυβερνόντες αντιπάλους του, ποιο κόμμα της αντιπολίτευσης δεν αντέκρουσε με την κατηγορία του κομμουνισμού τους πιο προοδευτικούς αντιπολιτευόμενους και τους αντιδραστικούς αντιπάλους του; Δυο πράγματα προκύπτουν από αυτό το γεγονός:

I) Ο κομμουνισμός αναγνωρίζεται πια απ' όλες τις ευρωπαϊκές δυνάμεις ως μια δύναμη.

II) Είναι καιρός πια οι κομμουνιστές να εκθέσουν ανοιχτά μπροστά σε όλο τον κόσμο τα πιστεύω τους, τους στόχους τους, τις επιδιώξεις τους και να αντιπαραθέσουν στο παραμύθι του κομμουνιστικού φαντάσματος ένα Μανιφέστο του ίδιου του κόμματος.

Για τον σκοπό αυτό συγκεντρώθηκαν στο Λονδίνο κομμουνιστές από διάφορες εθνότητες και συνέταξαν το παρακάτω Μανιφέστο που δημοσιεύεται στην αγγλική, γαλλική, γερμανική, ιταλική, φλαμανδική και δανική γλώσσα.

Αστοί και προλετάριοι

Η ιστορία όλων των ως τώρα κοινωνιών αποτελεί την ιστορία των ταξικών αγώνων. Ελεύθερος και δούλος, πατρίκιος και πληβείος, ευγενής και δουλοπάροικος, αρχιμάστορας συντεχνίας και τεχνίτης, με μια λέξη, καταπιεστής και καταπιεζόμενος βρίσκονταν σε ακατάπαυστη αντιπαράθεση μεταξύ τους, πραγματοποιούσαν έναν αδιάκοπο αγώνα, πότε καλυμμένο, πότε ανοιχτό, έναν αγώνα που τελείωνε κάθε φορά μ' έναν επαναστατικό μετασχηματισμό ολόκληρης της κοινωνίας ή με την αμοιβαία καταστροφή των συγκρουόμενων τάξεων.

Στις παλαιότερες εποχές της ιστορίας, βρίσκουμε σχεδόν παντού μια περίπλοκη διάταξη της κοινωνίας σε διάφορες παρατάξεις, μια πολλαπλή διαβάθμιση της κοινωνικής διάταξης. Στην αρχαία Ρώμη έχουμε πατρικίους, ιππείς, πληβείους και δούλους· τον Μεσαίωνα, φεουδάρχες άρχοντες, μέλη συντεχνιών, τεχνίτες, μαθητευόμενους και δουλοπάροικους· σε όλες σχεδόν τις τάξεις, και πάλι συναντώνται δευτερεύουσες διαβαθμίσεις.

Η σύγχρονη αστική κοινωνία που ξεφύτρωσε μέσα από τα ερείπια της φεουδαρχικής δεν κατήργησε τις ταξικές αντιθέσεις, αλλά μονάχα επέβαλε νέες τάξεις, νέους όρους καταπίεσης, νέες μορφές πάλης στη θέση των παλιών.

Η εποχή μας ωστόσο, η εποχή της αστικής τάξης, χαρακτηρίζεται από την απλοποίηση των ταξικών αντιθέσεων. Ολόκληρη η κοινωνία, όλο και περισσότερο χωρίζεται σε δύο μεγάλα αντίπαλα στρατόπεδα, σε δύο μεγάλες τάξεις που βρίσκονται άμεσα αντιμέτωπες η μία με την άλλη: στην αστική τάξη και το προλεταριάτο.

Από τους δουλοπάροικους του Μεσαίωνα προήλθαν οι πιστοποιημένοι με βασιλικό διάταγμα αστοί των πρώτων πόλεων. Από αυτούς με τη σειρά τους προήλθαν τα πρώτα στοιχεία της αστικής τάξης.

Η ανακάλυψη της Αμερικής και ο περίπλους του Ακρωτηρίου δημιούργησαν για την αναπτυσσόμενη αστική τάξη ένα καινούργιο πεδίο δράσης. Οι αγορές των Ανατολικών Ινδιών και της Κίνας, ο αποικισμός της Αμερικής, οι συναλλαγές με τις αποικίες, ο πολλαπλασιασμός των μέσων ανταλλαγής και των εμπορευμάτων έδωσαν γενικά μια άγνωστη ως τότε ώθηση στο εμπόριο, τη ναυσιπλοΐα, τη βιομηχανία και προκάλεσαν έτσι μια γρήγορη ανάπτυξη του επαναστατικού στοιχείου, που κατέστρεψε τη φεουδαρχική κοινωνία.

Ο φεουδαρχικός τρόπος οργάνωσης της βιομηχανίας, στον οποίο η βιομηχανική παραγωγή μονοπωλούνταν

1. Η μετάφραση έγινε από την έκδοση: Karl Marx, *Manifesto of the Communist Party*, Charles H. Kerr, Chicago, Illinois, 1888, sec. 1, σσ. 12-32.

από τις συντεχνίες, δεν μπορούσε πια να καλύψει τις αυξανόμενες ανάγκες των νέων αγορών. Η μανιφακτούρα τις αντικατέστησε. Οι συντεχνιακοί μάστορες παραμερίστηκαν από τη βιομηχανική μεσαία τάξη· έτσι ο καταμερισμός της εργασίας μεταξύ των διαφόρων συντεχνιών εξαφανίστηκε μπροστά στον καταμερισμό της εργασίας εντός κάθε ξεχωριστού εργαστηρίου.

Εν τω μεταξύ οι αγορές όλο και μεγάλωναν, η ζήτηση όλο και αυξάνονταν. Η μανιφακτούρα δεν επαρκούσε πια. Τότε ο ατμός και η μηχανή επαναστατικοποίησαν τη βιομηχανική παραγωγή. Τη θέση της μανιφακτούρας πήρε η μεγάλη σύγχρονη βιομηχανία· τη θέση της βιομηχανικής μεσαίας τάξης πήραν οι εκατομμυριούχοι βιομήχανοι, οι αρχηγοί ολόκληρων βιομηχανικών στρατιών, οι σύγχρονοι αστοί.

Η σύγχρονη βιομηχανία εγκαθίδρυσε την παγκόσμια αγορά, που είχε ήδη προετοιμαστεί από την ανακάλυψη της Αμερικής. Η εν λόγω αγορά έδωσε τεράστια ώθηση στο εμπόριο, τη ναυτιλία και τα χερσαία μέσα συγκοινωνίας. Αυτή η ανάπτυξη με τη σειρά της επέδρασε στην επέκταση της βιομηχανίας. Και στον βαθμό που επεκτείνονταν η βιομηχανία, το εμπόριο, η ναυτιλία και οι σιδηρόδρομοι, αντίστοιχα αναπτυσσόταν η αστική τάξη, η οποία αύξησε τα κεφάλαιά της και απώθησε στο περιθώριο τις τάξεις που κληροδότησε ο Μεσαίωνας.

Βλέπουμε, λοιπόν, πως η ίδια η σύγχρονη αστική τάξη συνιστά προϊόν μιας πολύχρονης εξέλιξης, μιας σειράς από ανατροπές στον τρόπο παραγωγής και επικοινωνίας.

Καθεμιά από αυτές τις βαθμίδες εξέλιξης της αστικής τάξης συνοδευόταν από μια αντίστοιχη πολιτική πρόοδο. Μια τάξη καταπιεσμένη από την κυριαρχία των φεουδαρχών αρχόντων, μια ένοπλη και αυτοδιοικούμενη εταιρία μέσα στην κοινότητα: εδώ ανεξάρτητη δημοκρατία της πόλης (όπως στην Ιταλία και τη Γερμανία), εκεί φόρου υποτέλειας τρίτη τάξη (όπως στη Γαλλία)· αργότερα, στην περίοδο της κλασικής μανιφακτούρας λειτούργησε ως αντίβαρο απέναντι στους ευγενείς, τη φεουδαρχική μοναρχία ή την απόλυτη μοναρχία ως το κύριο στήριγμα του μονάρχη· η αστική τάξη, από τότε που δημιουργήθηκε η μεγάλη βιομηχανία και η παγκόσμια αγορά, κατέκτησε τελικά την αποκλειστική πολιτική εξουσία στο σύγχρονο αντιπροσωπευτικό κράτος. Η σύγχρονη εκτελεστική εξουσία είναι μονάχα μια επιτροπή που διαχειρίζεται τις κοινές υποθέσεις της συνολικής αστικής τάξης.

Η αστική τάξη διαδραμάτισε στην ιστορία έναν εξαιρετικά επαναστατικό ρόλο.

Η αστική τάξη όπου κι αν ανήλθε στην εξουσία, κατέστρεψε όλες τις φεουδαρχικές, πατριαρχικές και ειδυλλιακές σχέσεις. Διέλυσε χωρίς οίκτο τους ετερόκλητους φεουδαρχικούς δεσμούς, που συνέδεαν τον άνθρωπο με τους «φυσικούς ανώτερούς» του, ενώ δεν άφησε κανέναν άλλο δεσμό ανάμεσα στους ανθρώπους εκτός από το γυμνό συμφέρον, από την άκαρδη «πληρωμή τοις μετρητοίς». Έπνιξε στα παγωμένα νερά του εγωιστικού υπολογισμού τις πιο ουράνιες εκστάσεις του θρησκευτικού πάθους, του ιπποτικού ενθουσιασμού, του ακαλλιέργητου συναισθηματισμού. Μετέτρεψε την προσωπική αξιοπρέπεια σε ανταλλακτική αξία και στη θέση των απειράριθμων αναφαίρετων και πιστοποιημένων με βασιλικά διατάγματα ελευθεριών, τοποθέτησε τη μοναδική αδίσταχτη ελευθερία – το Ελεύθερο Εμπόριο. Με μια λέξη, στη θέση της καλυμμένης με θρησκευτικές και πολιτικές αυταπάτες εκμετάλλευσης, τοποθέτησε την ανοιχτή, ξεδιάντροπη, άμεση και σκληρή εκμετάλλευση.

Η αστική τάξη αφαίρεσε το φωτοστέφανο απ' όλα τα ως τώρα αξιοσέβαστα και ευλαβή επαγγέλματα. Έχει μετατρέψει σε μισθωτούς εργάτες της τον γιατρό, τον νομικό, τον ιερέα, τον ποιητή, ακόμα και τον άνθρωπο της επιστήμης.

Η αστική τάξη ξέσκισε το πέπλο του συναισθηματισμού που σκέπαζε τις οικογενειακές σχέσεις και τις μετέτρεψε σε αμιγώς χρηματικές.

Η αστική τάξη έχει φανερώσει πως η κτηνώδης εκδήλωση δύναμης στον Μεσαίωνα, που τόσο τη θαυμάζει η αντίδραση, βρήκε την ταιριαστή της συμπλήρωση στην πιο ράθυμη τεμπελιά. Ήταν η πρώτη που απέδειξε τι μπορεί να κατορθώσει η ανθρώπινη δραστηριότητα. Κατόρθωσε θαύματα που ξεπέρασαν τις πυραμίδες της Αιγύπτου, τα ρωμαϊκά υδραγωγεία και τους γοτθικούς καθεδρικούς ναούς. Πραγματοποίησε εκστρατείες που επισκιάζουν όλες τις προηγούμενες εξόδους των εθνών και τις σταυροφορίες.

Η αστική τάξη δεν μπορεί να υπάρχει χωρίς να επαναστατικοποιεί διαρκώς τα εργαλεία παραγωγής, και ως εκ τούτου τις σχέσεις παραγωγής, δηλαδή το σύνολο των κοινωνικών σχέσεων. Αντίθετα, η αμετάβλητη διατήρηση του παλιού τρόπου παραγωγής αποτελούσε τον πρώτο όρο ύπαρξης όλων των προηγούμενων βιομηχανικών τάξεων. Η συνεχής επαναστατικοποίηση της παραγωγής, ο αδιάκοπος κλονισμός όλων των κοινωνικών καταστάσεων, η αιώνια αβεβαιότητα και κίνηση διαφοροποιούν την αστική εποχή από όλες τις προηγούμενες. Όλες οι στερεές, παγιωμένες σχέσεις με την ακολουθία τους, που αποτελείται από παλιές και σεβάσμιες προκαταλήψεις και γνώμες, σαρώνονται, κι όλες οι καινούργιες απαξιώνονται πριν προλάβουν να απολιθωθούν. Καθετί το στερεό εξατμίζεται, καθετί το ιερό βεβηλώνεται, και στο τέλος οι άνθρωποι αναγκάζονται να αντικρίσουν με νηφαλιότητα τη θέση τους στη ζωή και τις σχέσεις τους με το είδος τους.

Η ανάγκη να αυξάνεται ολοένα και περισσότερο η αγορά για την πώληση των προϊόντων της κυνηγά την αστι-

κή τάξη πάνω σε όλη τη γη. Είναι υποχρεωμένη να φωλιάζει παντού, να εγκαθίσταται παντού, να δημιουργεί συνδέσεις παντού.

Η αστική τάξη, μέσω της εκμετάλλευσης της παγκόσμιας αγοράς, έχει δώσει έναν κοσμοπολίτικο χαρακτήρα στην παραγωγή και την κατανάλωση σε κάθε χώρα. Προς μεγάλη λύπη των αντιδραστικών, αφαίρεσε το εθνικό έδαφος κάτω από τα πόδια της βιομηχανίας. Εκμηδενίστηκαν και εξακολουθούν ακόμα καθημερινά να εκμηδενίζονται οι πάλαι ποτέ εθνικές βιομηχανίες. Εκτοπίζονται από νέες βιομηχανίες, των οποίων η εισαγωγή γίνεται ζωτικό ζήτημα για όλα τα πολιτισμένα έθνη, από βιομηχανίες που δεν επεξεργάζονται πια ντόπιες πρώτες ύλες, αλλά πρώτες ύλες που βρίσκονται στις πιο απομακρυσμένες περιοχές της υφηλίου, και που τα προϊόντα τους δεν καταναλώνονται μονάχα στην ίδια τη χώρα, αλλά ταυτόχρονα σε όλα τα μέρη του κόσμου. Τη θέση των παλιών αναγκών που ικανοποιούνταν από τα εθνικά προϊόντα καταλαμβάνουν καινούργιες ανάγκες, η ικανοποίηση των οποίων απαιτεί τα προϊόντα των πιο απομακρυσμένων χωρών και κλιμάτων. Στη θέση της παλιάς τοπικής και εθνικής απομόνωσης και αυτάρκειας, εισάγεται μια ολόπλευρη συναλλαγή, μια ολόπλευρη αλληλεξάρτηση των εθνών. Και αυτό που συμβαίνει στην υλική παραγωγή συμβαίνει και στην πνευματική. Τα πνευματικά προϊόντα των μεμονωμένων εθνών γίνονται κοινό κτήμα. Η εθνική μονομέρεια και η εθνική στενομυαλιά γίνονται όλο και πιο αδύνατες, ενώ από τις διάφορες εθνικές και τοπικές φιλολογίες διαμορφώνεται μια μια παγκόσμια.

Η αστική τάξη, με τη γρήγορη βελτίωση όλων των εργαλείων παραγωγής, με την απεριόριστη διευκόλυνση των επικοινωνιών, ωθεί το σύνολο των εθνών, ακόμη και τα πιο βάρβαρα, στον πολιτισμό. Οι φτηνές τιμές των εμπορευμάτων της είναι το βαρύ πυροβολικό που γκρεμίζει όλα τα σινικά τείχη, αναγκάζοντας σε συνθηκολόγηση ακόμα και το πιο σκληροτράχηλο μίσος των βαρβάρων ενάντια στους ξένους. Επιβάλλει σε όλα τα έθνη να δεχτούν τον αστικό τρόπο παραγωγής, αν δεν θέλουν να χαθούν. Τα αναγκάζει να εισάγουν στη χώρα τους τον λεγόμενο πολιτισμό, δηλαδή να γίνουν και αυτοί αστοί. Με μια λέξη, δημιουργεί έναν κόσμο κατ' εικόνα της.

Η αστική τάξη έχει υποτάξει την ύπαιθρο στην κυριαρχία των πόλεων. Δημιούργησε τεράστιες πόλεις, αύξησε σε μεγάλο βαθμό τον αριθμό του αστικού πληθυσμού σε σύγκριση με τον αγροτικό και απέσπασε έτσι ένα μεγάλο μέρος του πληθυσμού από την ηλιθιότητα της αγροτικής ζωής. Όπως εξάρτησε την ύπαιθρο από την πόλη, έτσι εξάρτησε τις βάρβαρες και τις ημιβάρβαρες χώρες από τις πολιτισμένες και τα αγροτικά έθνη από τα αστικά, την Ανατολή από τη Δύση.

Η αστική τάξη όλο και περισσότερο καταργεί τον κατακερματισμό του πληθυσμού, των μέσων παραγωγής και της ιδιοκτησίας. Συσσώρευσε τον πληθυσμό, συγκεντροποίησε τα μέσα παραγωγής και συγκέντρωσε την ιδιοκτησία σε λιγοστά χέρια. Η αναγκαία συνέπεια ήταν ο πολιτικός συγκεντρωτισμός. Ανεξάρτητες επαρχίες ή επαρχίες χαλαρά συνδεδεμένες μεταξύ τους, με διαφορετικά συμφέροντα, νόμους, κυβερνήσεις και συστήματα φορολογίας, τσουβαλιάστηκαν μαζί σ' ένα έθνος, μια κυβέρνηση, έναν νόμο, ένα εθνικό ταξικό συμφέρον, μια τελωνειακή ζώνη.

Η αστική τάξη μέσα στη μόλις εκατόχρονη ταξική κυριαρχία της δημιούργησε παραγωγικές δυνάμεις πιο μαζικές και πιο κολοσσιαίες απ' ό,τι όλες οι περασμένες γενιές συνολικά. Υποταγή των δυνάμεων της Φύσης, μηχανές, εφαρμογή της χημείας στη βιομηχανία και τη γεωργία, ατμοπλοΐα, σιδηρόδρομοι, ηλεκτρικοί τηλέγραφοι, εκχέρσωση ολόκληρων ηπείρων προς γεωργική εκμετάλλευση, διαρρύθμιση των ποταμών σε πλωτούς διαδρόμους, ολόκληροι πληθυσμοί που ξεπετιούνται απ' τη γη – ποιος άλλος προηγούμενος αιώνας θα μπορούσε να υποπτευθεί πως στους κόλπους της κοινωνικής εργασίας αδρανούσαν τέτοιες παραγωγικές δυνάμεις;

Βλέπουμε λοιπόν ότι τα μέσα παραγωγής και ανταλλαγής πάνω στη βάση των οποίων διαμορφώθηκε η αστική τάξη είχαν δημιουργηθεί στη φεουδαρχική κοινωνία. Σε μια ορισμένη βαθμίδα ανάπτυξης αυτών των μέσων παραγωγής και ανταλλαγής, οι συνθήκες μέσα στις οποίες παρήγε και αντάλλασσε η φεουδαρχική κοινωνία, η φεουδαρχική οργάνωση της γεωργίας και της μανιφακτούρας, με μια λέξη οι φεουδαρχικές σχέσεις ιδιοκτησίας, δεν ανταποκρίνονταν πια στις ήδη αναπτυγμένες παραγωγικές δυνάμεις. Εμπόδιζαν την παραγωγή αντί να την προωθούν. Μεταβλήθηκαν σε δεσμά. Έπρεπε να σπάσουν και έσπασαν.

Στη θέση τους τοποθετήθηκε ο ελεύθερος ανταγωνισμός, με μια ανάλογη κοινωνική και πολιτική συγκρότηση, με την οικονομική και πολιτική δηλαδή κυριαρχία της αστικής τάξης.

Μπρος στα μάτια μας συντελείται μια παρόμοια κίνηση. Οι αστικές σχέσεις παραγωγής και ανταλλαγής, οι αστικές σχέσεις ιδιοκτησίας, η σύγχρονη αστική κοινωνία, που δημιούργησε τόσο ισχυρά μέσα παραγωγής και ανταλλαγής, μοιάζει με τον μάγο εκείνο που δεν καταφέρνει πια να κυριαρχήσει πάνω στις καταχθόνιες δυνάμεις, τις οποίες ο ίδιος κάλεσε. Εδώ και δεκάδες χρόνια, η ιστορία της βιομηχανίας και του εμπορίου δεν είναι τίποτε άλλο παρά η ιστορία της εξέγερσης των σύγχρονων παραγωγικών δυνάμεων ενάντια στις σύγχρονες σχέσεις παραγωγής, ενάντια στις σχέσεις ιδιοκτησίας που αποτελούν τους όρους ύπαρξης της αστικής τάξης και της κυριαρχίας της.

Αρκεί να αναφέρουμε τις εμπορικές κρίσεις, οι οποίες με την περιοδική τους επανάληψη όλο και πιο απειλητικά αμφισβητούν την υπόσταση ολόκληρης της αστικής κοινωνίας.

Κατά τη διάρκεια των εμπορικών κρίσεων καταστρέφεται σε τακτά χρονικά διαστήματα ένα μεγάλο τμήμα όχι μόνο των έτοιμων προϊόντων, αλλά ακόμα και των ήδη δημιουργημένων παραγωγικών δυνάμεων. Στις κρίσεις ξεσπά μια κοινωνική επιδημία που σε κάθε άλλη προηγούμενη εποχή θα φαινόταν σαν παραλογισμός: η επιδημία της υπερπαραγωγής. Η κοινωνία ξαφνικά βρίσκεται πάλι πίσω σε κατάσταση στιγμιαίας βαρβαρότητας. Θα έλεγε κανείς ότι ένας λιμός, ένας γενικός καταστροφικός πόλεμος της κατέστρεψε όλα τα μέσα ύπαρξης. Η βιομηχανία και το εμπόριο φαίνονται εκμηδενισμένα. Και γιατί; Γιατί η κοινωνία έχει πάρα πολύ πολιτισμό, πάρα πολλά μέσα ύπαρξης, πάρα πολλή βιομηχανία, πάρα πολύ εμπόριο. Οι παραγωγικές δυνάμεις που διαθέτει δεν χρησιμεύουν πια για την προώθηση του αστικού πολιτισμού και των αστικών σχέσεων ιδιοκτησίας. Αντίθετα, έγιναν υπερβολικά μεγάλες γι' αυτές τις σχέσεις και εμποδίζονται από αυτές. Και κάθε φορά που οι παραγωγικές δυνάμεις ξεπερνούν το εμπόδιο αυτό, φέρνουν σε αναταραχή ολόκληρη την αστική κοινωνία απειλώντας την ύπαρξη της αστικής ιδιοκτησίας. Οι αστικές σχέσεις έγιναν πάρα πολύ στενές για να περιλάβουν τα πλούτη που δημιουργήθηκαν απ' αυτές. Πώς ξεπερνά η αστική τάξη τις κρίσεις; Από τη μια μεριά με τη διατεταγμένη καταστροφή των μαζών από τις παραγωγικές δυνάμεις. Από την άλλη, κατακτώντας καινούργιες αγορές και εκμεταλλευόμενη πιο βαθιά τις παλιές. Με άλλα λόγια, προετοιμάζοντας περισσότερο ολόπλευρες και τεράστιες κρίσεις, ελαττώνοντας έτσι τα μέσα για να προλαβαίνει τις κρίσεις.

Τα όπλα που χρησιμοποίησε η αστική τάξη για να ανατρέψει τη φεουδαρχία στρέφονται τώρα ενάντια στην ίδια την αστική τάξη.

Όμως η αστική τάξη δεν σφυρηλάτησε μονάχα τα όπλα που της φέρνουν τον θάνατο. Δημιούργησε και τους ανθρώπους που θα τα χειριστούν, δηλαδή τους σύγχρονους εργάτες, τους προλετάριους.

Στον βαθμό που αναπτύσσεται η αστική τάξη, δηλαδή το κεφάλαιο, στον ίδιο βαθμό αναπτύσσεται και το προλεταριάτο, η τάξη των σύγχρονων εργατών που ζουν μονάχα τόσο, όσο βρίσκουν δουλειά, και που βρίσκουν τόση δουλειά, όση αυξάνει το κεφάλαιο. Αυτοί οι εργάτες που είναι αναγκασμένοι να πουλιούνται τμηματικά, αποτελούν ένα εμπόρευμα, όπως κάθε άλλο εμπορικό είδος, και γι' αυτό είναι εκτεθειμένοι σε όλες τις εναλλαγές του ανταγωνισμού, σε όλες τις διακυμάνσεις της αγοράς.

Με την επέκταση των μηχανών και με τον καταμερισμό της εργασίας, η δουλειά των προλετάριων έχασε κάθε ανεξάρτητο χαρακτήρα και μαζί κάθε θέλγητρο για τον εργάτη. Ο εργάτης γίνεται ένα απλό εξάρτημα της μηχανής, από το οποίο ζητούν μονάχα τον πιο απλό, τον πιο μονότονο χειρισμό, αυτόν που μπορεί να μαθευτεί πιο εύκολα. Γι' αυτό, τα έξοδα που στοιχίζει ο εργάτης περιορίζονται σχεδόν μονάχα στα μέσα ύπαρξης που έχει ανάγκη για να συντηρηθεί και να διαιωνίσει το γένος του. Όμως η τιμή ενός εμπορεύματος, επομένως και της εργασίας, είναι ίση με το κόστος της παραγωγής. Στον βαθμό επομένως που αυξάνεται η αποκρουστικότητα της εργασίας, μειώνεται και ο μισθός. Ακόμα περισσότερο, στον βαθμό που αυξάνονται οι μηχανικές εγκαταστάσεις και ο καταμερισμός της εργασίας, στον ίδιο βαθμό αυξάνεται και ο μόχθος της εργασίας, είτε με την αύξηση του εργασιακού ωραρίου, είτε με την αύξηση της εργασίας, που ζητούν από αυτόν σ' ένα δοσμένο χρονικό διάστημα, είτε με την επιτάχυνση της κίνησης των μηχανών κλπ.

Η σύγχρονη βιομηχανία μετέτρεψε το μικρό εργαστήρι του πατριάρχη αρχιμάστορα στο μεγάλο εργοστάσιο του βιομήχανου καπιταλιστή. Οι εργατικές μάζες, στριμωγμένες στα εργοστάσια, οργανώνονται στρατιωτικά. Τους βάζουν σαν απλούς στρατιώτες της βιομηχανίας κάτω από την επίβλεψη μιας ολόκληρης ιεραρχίας από υπαξιωματικούς και αξιωματικούς. Δεν είναι μονάχα σκλάβοι της αστικής τάξης, του αστικού κράτους, αλλά κάθε μέρα, κάθε ώρα, υποδουλώνονται από τις μηχανές, από τον αρχιεργάτη και πάνω απ' όλα από τον ίδιο τον αστό εργοστασιάρχη. Όσο πιο πολύ ο δεσποτισμός αυτός διακηρύττει ανοιχτά ως σκοπό του το κέρδος, τόσο πιο μικροπρεπής, πιο μισητός και πιο εξοργιστικός γίνεται.

Όσο λιγότερη δεξιότητα και δύναμη απαιτεί η χειρωνακτική εργασία, δηλαδή όσο πιο πολύ εξελίσσεται η σύγχρονη βιομηχανία, τόσο πιο πολύ η δουλειά των αντρών εκτοπίζεται από τη δουλειά των γυναικών και των παιδιών. Οι διακρίσεις ηλικίας και φύλου δεν έχουν πια κοινωνική σημασία για την εργατική τάξη. Δεν υπάρχουν πια παρά εργαλεία δουλειάς, των οποίων η τιμή ποικίλλει ανάλογα με την ηλικία και το φύλο.

Όταν συμπληρωθεί η εκμετάλλευση του εργάτη από τον εργοστασιάρχη ως το σημείο εκείνο που ο εργάτης να έχει εισπράξει το μισθό του σε χρήμα, τότε πέφτουν πάνω του τα άλλα τμήματα της αστικής τάξης: ο σπιτονοικοκύρης, ο μπακάλης, ο τοκογλύφος κλπ.

Οι πρώην μεσαίες τάξεις, οι μικροί βιομήχανοι, οι έμποροι και εισοδηματίες, οι βιοτέχνες και αγρότες, κατρακυλούν στο προλεταριάτο. Από τη μια γιατί το μικρό τους κεφάλαιο δεν φτάνει για την επιχείρηση της μεγάλης βι-

ομηχανίας και υποκύπτει στον ανταγωνισμό με τους μεγαλύτερους καπιταλιστές, κι από την άλλη, γιατί νέοι τρόποι παραγωγής υποβιβάζουν τη σημασία της επαγγελματικής τους δεξιότητας. Έτσι το προλεταριάτο στρατολογείται από όλες τις τάξεις του πληθυσμού.

Το προλεταριάτο περνάει από διάφορα στάδια ανάπτυξης. Η πάλη του ενάντια στην αστική τάξη αρχίζει από τη μέρα που ξεκινά να υπάρχει.

Στην αρχή παλεύουν οι μεμονωμένοι εργάτες, κατόπιν οι εργάτες ενός εργοστασίου, μετά οι εργάτες ενός κλάδου σε κάποιο μέρος ενάντια στον μεμονωμένο αστό που τους εκμεταλλεύεται άμεσα. Στρέφουν τις επιθέσεις τους όχι μονάχα ενάντια στις αστικές σχέσεις παραγωγής, αλλά και ενάντια στα ίδια τα εργαλεία παραγωγής. Καταστρέφουν τα ξένα ανταγωνιστικά εμπορεύματα, σπάνε τις μηχανές, καίνε τα εργοστάσια και προσπαθούν να κατακτήσουν ξανά τη χαμένη θέση του εργάτη του Μεσαίωνα.

Σε αυτό το στάδιο, οι εργάτες αποτελούν μια μάζα διασκορπισμένη σε όλη τη χώρα και κατακερματισμένη από τον ανταγωνισμό τους. Αν κάπου ενώνονται για να διαμορφώσουν πιο συμπαγή σώματα, αυτό δεν αποτελεί συνέπεια της δικής τους στοχευμένης συνένωσης, αλλά τη συνέπεια της συνένωσης της αστικής τάξης που, για να πετύχει τους δικούς της πολιτικούς σκοπούς, είναι υποχρεωμένη να βάλει σε κίνηση ολόκληρο το προλεταριάτο και έχει για την ώρα τη δύναμη να το κάνει. Σε αυτό το στάδιο, επομένως, οι προλετάριοι δεν τα βάζουν με τους δικούς τους εχθρούς, αλλά αντιμάχονται τους εχθρούς των εχθρών τους, τα υπολείμματα της απόλυτης μοναρχίας, τους γαιοκτήμονες, τους μη βιομήχανους αστούς και τους μικροαστούς. Έτσι, όλη η ιστορική κίνηση είναι συγκεντρωμένη στα χέρια της αστικής τάξης. Κάθε νίκη που κερδίζεται με αυτόν τον τρόπο είναι νίκη της αστικής τάξης.

Όμως, με την ανάπτυξη της βιομηχανίας, το προλεταριάτο δεν πληθαίνει μονάχα, αλλά και συσπειρώνεται σε μεγαλύτερες μάζες, η δύναμή του μεγαλώνει, και τη δύναμή του αυτή τη νιώθει περισσότερο. Τα συμφέροντα και οι συνθήκες ζωής του προλεταριάτου εξισώνονται όσο πάει και περισσότερο από το γεγονός ότι η μηχανή διαγράφει όλο και περισσότερο τις διακρίσεις στη δουλειά και πιέζει σχεδόν παντού το μεροκάματο σ' ένα εξίσου χαμηλό επίπεδο. Ο αυξανόμενος ανταγωνισμός των αστών ανάμεσά τους και οι εμπορικές κρίσεις που προκαλεί ο ανταγωνισμός αυτός, κάνουν το μισθό των εργατών όλο και πιο κυμαινόμενο. Η αδιάκοπη, όλο και πιο γρήγορη τελειοποίηση της μηχανής κάνει τη θέση τους όλο και πιο επισφαλή. Οι συγκρούσεις ανάμεσα στον μεμονωμένο εργάτη και τον μεμονωμένο αστό παίρνουν όλο και περισσότερο τον χαρακτήρα συγκρούσεων ανάμεσα σε δύο τάξεις. Οι εργάτες αρχίζουν έτσι να συγκροτούν συνασπισμούς ενάντια στους αστούς. Συνασπίζονται για να υπερασπίσουν τον μισθό της εργασίας τους. Ιδρύουν ακόμα και μόνιμες ενώσεις (συνδικάτα) για να εξασφαλίσουν τα μέσα στην περίπτωση ενδεχόμενων εξεγέρσεων. Εδώ κι εκεί η πάλη ξεσπάει με τη μορφή βίαιων αναταραχών.

Κάπου-κάπου οι εργάτες νικούν, αλλά η νίκη τους είναι παροδική. Το πραγματικό αποτέλεσμα των αγώνων τους δεν είναι η άμεση επιτυχία, αλλά η συνένωση των εργατών που ολοένα επεκτείνεται. Η ενότητα αυτή προωθείται από τα αναπτυσσόμενα μέσα συγκοινωνίας, που παράγονται από τη μεγάλη βιομηχανία και που συνδέουν μεταξύ τους τούς εργάτες από διάφορα μέρη. Και φτάνει μονάχα να συνδυαστούν για να συνενωθούν οι πολλοί τοπικοί αγώνες, που έχουν παντού τον ίδιο χαρακτήρα, σε μια εθνική πάλη, μια ταξική πάλη. Κάθε ταξικός αγώνας όμως είναι πολιτικός αγώνας. Και την ένωση, που οι αστοί του Μεσαίωνα με τους καρόδρομούς του χρειάστηκαν αιώνες για να την πραγματοποιήσουν, οι σύγχρονοι προλετάριοι την πραγματοποιούν με τους σιδηρόδρομους μέσα σε λίγα χρόνια.

Αυτή η οργάνωση των προλετάριων σε τάξη και επομένως σε πολιτικό κόμμα, διασπάται πάλι κάθε στιγμή από τον συναγωνισμό που υπάρχει ανάμεσα στους ίδιους τους εργάτες. Ξαναγεννιέται, όμως, πάντα, όλο και πιο δυνατή, πιο στερεή και πιο ισχυρή. Επωφελείται από τις διασπάσεις μέσα στην ίδια την αστική τάξη και επιβάλλει έτσι την αναγνώριση με νομοθετική μορφή ορισμένων συμφερόντων των εργατών. Έτσι επέβαλε τον νόμο για το δεκάωρο στην Αγγλία.

Γενικά, οι συγκρούσεις μέσα στην παλιά κοινωνία ευνοούν με πολλούς τρόπους την πορεία ανάπτυξης του προλεταριάτου. Η αστική τάξη βρίσκεται σε κατάσταση αδιάκοπου αγώνα: πρώτα, ενάντια στην αριστοκρατία. Αργότερα, ενάντια στα τμήματα εκείνα της ίδιας της αστικής τάξης που τα συμφέροντά τους έρχονται σε αντίθεση με την πρόοδο της βιομηχανίας. Και πάντα, ενάντια στην αστική τάξη όλων των άλλων χωρών. Σε όλους αυτούς τους αγώνες, είναι υποχρεωμένη να κάνει έκκληση στο προλεταριάτο, να ζητάει τη βοήθειά του και να το τραβάει έτσι σε πολιτική κίνηση. Με αυτόν τον τρόπο, η ίδια η αστική τάξη προμηθεύει στους προλετάριους τα δικά της στοιχεία μόρφωσης, δηλαδή τα όπλα ενάντια στον ίδιο της τον εαυτό.

Ακόμα, όπως είδαμε, με την πρόοδο της βιομηχανίας ολόκληρες μερίδες της κυρίαρχης τάξης κατρακυλούν στο προλεταριάτο ή, τουλάχιστον, βλέπουν να απειλούνται οι όροι της ζωής τους. Κι αυτές φέρνουν στο προλεταριάτο πολλά στοιχεία μόρφωσης.

Τέλος, σε περιόδους που ο ταξικός αγώνας πλησιάζει στη λύση του, η πορεία διάλυσης που λαμβάνει χώρα μέσα στην κυρίαρχη τάξη, μέσα σε όλη την παλιά κοινωνία, παίρνει ένα χαρακτήρα τόσο σφοδρό, τόσο έντονο, που ένα μικρό τμήμα της κυρίαρχης τάξης αποσπάται απ' αυτήν και προσχωρεί στην επαναστατική τάξη, την τάξη που κρατά στα χέρια της το μέλλον. Επομένως, όπως παλιά ένα μέρος των ευγενών πέρασε στην αστική τάξη, έτσι και τώρα ένα τμήμα της αστικής τάξης περνάει στο προλεταριάτο, και ειδικά ένα τμήμα από τους αστούς ιδεολόγους που κατάφεραν να ανυψωθούν ως τη θεωρητική κατανόηση όλης της ιστορικής κίνησης.

Από όλες τις τάξεις που σήμερα βρίσκονται αντιμέτωπες με την αστική τάξη, μόνο το προλεταριάτο είναι τάξη αληθινά επαναστατική. Οι υπόλοιπες τάξεις χάνονται κι εξαφανίζονται από τη μεγάλη βιομηχανία, ενώ το προλεταριάτο είναι το πιο χαρακτηριστικό προϊόν της.

Οι μεσαίες τάξεις, ο μικρός βιομήχανος, ο μικροέμπορας, ο βιοτέχνης, ο αγρότης, όλοι αυτοί πολεμούν την αστική τάξη για να διατηρήσουν την ύπαρξή τους σαν μεσαίες τάξεις και να σωθούν από τον αφανισμό. Δεν είναι λοιπόν επαναστατικές αλλά συντηρητικές. Κάτι παραπάνω, είναι αντιδραστικές, γιατί ζητούν να στρέψουν προς τα πίσω τον τροχό της ιστορίας. Αν είναι επαναστατικές, είναι σχετικά με το επικείμενο πέρασμά τους στο προλεταριάτο, και τότε εγκαταλείποντας τη δική τους άποψη για να ακολουθήσουν την άποψη του προλεταριάτου δεν υπερασπίζονται τα σημερινά, αλλά τα μελλοντικά τους συμφέροντα.

Η «επικίνδυνη τάξη», το λούμπεν προλεταριάτο, αυτή η κοινωνική λέρα, αυτό το παθητικό προϊόν σαπίλας που το πέταξαν τα πιο χαμηλά στρώματα της παλιάς κοινωνίας, μπορεί, εδώ κι εκεί, να παρασυρθεί από το κίνημα για την προλεταριακή επανάσταση· όμως εξαιτίας των συνθηκών της ζωής του είναι πιο πιθανό να συμμετάσχει ως εξαγορασμένο εργαλείο σε αντιδραστικές ίντριγκες.

Οι όροι ύπαρξης της παλιάς κοινωνίας έχουν πια εκμηδενιστεί μέσα στις συνθήκες ύπαρξης του προλεταριάτου. Ο προλετάριος δεν έχει ιδιοκτησία. Οι σχέσεις του με τη γυναίκα και τα παιδιά δεν έχουν πια τίποτα το κοινό με τις σχέσεις της αστικής οικογένειας. Η σύγχρονη βιομηχανική εργασία, η σύγχρονη υποδούλωση στο κεφάλαιο, που είναι παρόμοια στην Αγγλία και τη Γαλλία, στην Αμερική και τη Γερμανία, αφαίρεσε από τον προλετάριο κάθε εθνικό χαρακτήρα. Οι νόμοι, η ηθική, η θρησκεία είναι για αυτόν αστικές προκαταλήψεις όσο και τα αστικά συμφέροντα που κρύβονται πίσω τους.

Όλες οι προηγούμενες τάξεις που έπαιρναν την εξουσία προσπαθούσαν να εξασφαλίσουν τη θέση που κατέκτησαν, υποτάσσοντας όλη την κοινωνία στους όρους του δικού τους τρόπου ιδιοποίησης. Οι προλετάριοι μπορούν να γίνουν κύριοι των κοινωνικών παραγωγικών δυνάμεων μονάχα καταργώντας τον μέχρι τώρα δικό τους τρόπο ιδιοποίησης και επομένως όλους τους μέχρι τώρα τρόπους ιδιοποίησης. Οι προλετάριοι δεν έχουν τίποτα δικό τους για να διασφαλίσουν και να σιγουρέψουν· η αποστολή τους είναι να καταστρέψουν όλες τις μέχρι τώρα διασφαλίσεις και ασφάλειες της ιδιωτικής περιουσίας.

Όλα τα προηγούμενα ιστορικά κινήματα ήταν κινήματα της μειοψηφίας ή προς όφελος μιας μειοψηφίας. Το προλεταριακό κίνημα αποτελεί το αυτοτελές κίνημα της τεράστιας πλειοψηφίας προς όφελος της τεράστιας πλειοψηφίας. Το προλεταριάτο, το κατώτερο στρώμα της σημερινής κοινωνίας, δεν μπορεί να σηκωθεί, δεν μπορεί να ανυψωθεί χωρίς να τιναχτεί στον αέρα όλο το εποικοδόμημα των στρωμάτων που αποτελούν την επίσημη κοινωνία.

Η πάλη του προλεταριάτου ενάντια στην αστική τάξη, όχι στο περιεχόμενο, αλλά στη μορφή της είναι καταρχήν εθνική. Φυσικά, το προλεταριάτο κάθε χώρας πρέπει να ξεμπερδέψει πριν απ' όλα με τη δική του αστική τάξη.

Χαράζοντας τις γενικές φάσεις της εξέλιξης του προλεταριάτου, παρακολουθήσαμε το λίγο-πολύ καλυμμένο εμφύλιο πόλεμο μέσα στην υπάρχουσα κοινωνία ως το σημείο που ο πόλεμος αυτός ξεσπάει σε ανοιχτή επανάσταση και το προλεταριάτο θεμελιώνει την κυριαρχία του με τη βίαιη ανατροπή της αστικής τάξης.

Όπως είδαμε, όλες οι προηγούμενες κοινωνίες στηρίζονταν στην αντίθεση ανάμεσα σε τάξεις που καταπιέζουν και σε τάξεις που καταπιέζονται. Για να μπορεί όμως κανείς να καταπιέσει μια τάξη, πρέπει να εξασφαλίσει στην τάξη αυτή τέτοιους όρους ύπαρξης, που να της δίνουν τη δυνατότητα να ζει τουλάχιστον τη ζωή του δούλου. Ο δουλοπάροικος στην εποχή της φεουδαρχίας κατάφερε να ανέβει με τη δουλειά του και να γίνει μέλος της κοινότητας, όπως και ο μικροαστός κατάφερε να γίνει αστός κάτω από τον ζυγό του φεουδαρχικού απολυταρχισμού. Αντίθετα, ο σύγχρονος εργάτης, αντί να ανυψώνεται με την πρόοδο της βιομηχανίας, βυθίζεται όλο και πιο χαμηλά, πιο κάτω ακόμα και από τις συνθήκες ζωής της ίδιας του της τάξης. Ο εργάτης εξαθλιώνεται και η μαζική εξαθλίωση αυξάνεται ακόμα πιο γρήγορα απ' ό,τι ο πληθυσμός και ο πλούτος. Έτσι γίνεται προφανές ότι η αστική τάξη είναι ανίκανη να διατηρηθεί ως η κυρίαρχη τάξη της κοινωνίας και να επιβάλει στην κοινωνία σαν ρυθμιστικό νόμο τους όρους ύπαρξης της τάξης της. Είναι ανίκανη να κυριαρχεί γιατί είναι ανίκανη να εξασφαλίσει στον δούλο της την ύπαρξή του, ακόμα και μέσα στη σκλαβιά του, γιατί είναι υποχρεωμένη να τον ρίξει ως την κατάσταση που θα χρειάζεται να τον θρέφει αυτή αντί να τρέφεται η ίδια απ' αυτόν. Η κοινωνία δεν

μπορεί πια να ζήσει κάτω από την κυριαρχία της αστικής τάξης, δηλαδή η ύπαρξη της αστικής τάξης δεν συμβιβάζεται άλλο με την κοινωνία.

Ο ουσιαστικός όρος για την ύπαρξη και την κυριαρχία της αστικής τάξης είναι η διαμόρφωση και η αύξηση του κεφαλαίου: ο όρος για τον σχηματισμό κεφαλαίου είναι η μισθωτή εργασία. Η μισθωτή εργασία στηρίζεται αποκλειστικά στον ανταγωνισμό ανάμεσα στους ίδιους τους εργάτες. Η πρόοδος της βιομηχανίας, της οποίας άβουλος φορέας είναι η αστική τάξη, αντικαθιστά την απομόνωση των εργατών μέσα από τον ανταγωνισμό τους και την επαναστατική τους συνένωση λόγω των εργατικών συνδέσμων. Έτσι, η ανάπτυξη της σύγχρονης βιομηχανίας αφαιρεί κάτω από τα πόδια της αστικής τάξης το ίδιο το έδαφος, πάνω στο οποίο παράγει και ιδιοποιείται τα εμπορεύματα. Πριν απ' όλα, η αστική τάξη παράγει τους ίδιους τους νεκροθάφτες της. Η πτώση της και η νίκη του προλεταριάτου είναι εξίσου αναπόφευκτα.

25.2. Οι υλικές δυνάμεις και οι σχέσεις παραγωγής (*Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*, 1859, Αποσπάσματα)[2]

Το θέμα της συζήτησής μας που κατά κύριο λόγο είναι η υλική παραγωγή από άτομα, όπως καθορίζεται από την κοινωνία, φυσικά αποτελεί μόνο σημείο εκκίνησης. Ο ατομικός και απομονωμένος κυνηγός ή ψαράς που αποτελεί το σημείο εκκίνησης για τον Adam Smith και τον Ricardo ανήκει στις ανόητες ψευδαισθήσεις του 18ου αιώνα. Πρόκειται για τους Ροβινσώνες, οι οποίοι δεν αντιπροσωπεύουν, όπως οι μελετητές της ιστορίας του πολιτισμού φαντάζονται, μια αντίδραση ενάντια στον υπερ-εξευγενισμό και την επιστροφή σε μια παρεξηγημένη φυσική ζωή.

Δεν βασίζονται περισσότερο σ' έναν τέτοιο φυσιολατρισμό απ' ό,τι το «κοινωνικό συμβόλαιο» του Rousseau, σύμφωνα με το οποίο φυσικώς ανεξάρτητα άτομα έρχονται σε επαφή και συνδέονται με αμοιβαίες σχέσεις μέσω συμβολαίων. Αυτά αποτελούν μυθοπλασίες και δη αισθητικές των μικρών και μεγάλων Ροβινσώνων. Πρόκειται, επίσης, για την προσδοκία της «αστικής κοινωνίας», η οποία βρισκόταν σε εξέλιξη από τον 16ο αιώνα και έκανε γιγαντισία βήματα προς την ωριμότητα τον 18ο. Σε αυτή την κοινωνία του ελεύθερου ανταγωνισμού το άτομο φαίνεται απαλλαγμένο από τους δεσμούς της φύσης κλπ., οι οποίοι σε προηγούμενες ιστορικές εποχές τον μετέτρεπαν σε μέρος ενός ορισμένου, περιορισμένου ανθρώπινου συσσωματώματος.

Στους προφήτες του 18ου αιώνα, στους οποίους οι Smith και Ricardo εξακολουθούν να βασίζονται, το άτομο του 18ου αιώνα, αποτελώντας το κοινό προϊόν της διάλυσης της φεουδαρχικής μορφής της κοινωνίας και των νέων δυνάμεων παραγωγής, που είχαν αναπτυχθεί ήδη από τον 16ο αιώνα, εμφανίζεται ως ιδανικό του οποίου η ύπαρξη ξεκινά στο παρελθόν· όχι ως αποτέλεσμα της ιστορίας, αλλά ως σημείο εκκίνησής της. Δεδομένου ότι το άτομο αυτό φάνηκε να συμμορφώνεται με τη φύση και να ανταποκρίνεται στην αντίληψή του για την ανθρώπινη φύση, δεν θεωρούνταν ως προϊόν της ιστορίας αλλά της φύσης. Αυτή η ψευδαίσθηση ήταν χαρακτηριστική για κάθε νέα εποχή στο παρελθόν. Ο Stuart, ο οποίος, ως αριστοκράτης, στάθηκε πιο σταθερά σε ιστορικό έδαφος, αντίθετα με το πνεύμα του 18ου αιώνα, απέφυγε αυτή την απλοϊκή σκέψη.

Όσο πιο πίσω πηγαίνουμε στην ιστορία, τόσο πιο πολύ το άτομο και επομένως το παραγωγικό άτομο φαίνεται να εξαρτάται και να αποτελεί μέρος ενός μεγαλύτερου συνόλου: καταρχήν είναι, φυσικά, η οικογένεια και το σόι, η διευρυμένη δηλαδή οικογένεια· αργότερα, η κοινότητα μεγαλώνει στις διάφορες μορφές της από τη σύγκρουση και τη συγχώνευση των σογιών. Στον 18ο αιώνα, στην «αστική κοινωνία», οι διαφορετικές μορφές κοινωνικής ένωσης αντιμετωπίζουν το άτομο ως απλό μέσο για τους προσωπικούς τους σκοπούς, ως εξωτερική αναγκαιότητα. Αλλά η περίοδος κατά την οποία επικρατεί η άποψη του απομονωμένου ατόμου ταυτίζεται με εκείνη στην οποία οι διασυνδέσεις της κοινωνίας (γενικά από αυτή την άποψη) έχουν φτάσει στο υψηλότερο επίπεδο ανάπτυξης.

Ο άνθρωπος είναι με την πιο κυριολεκτική έννοια της λέξης πολιτικό ζώο και όχι μόνο κοινωνικό, ένα ζώο που μπορεί να εξελιχθεί σ' ένα άτομο μόνο εντός της κοινωνίας. Η παραγωγή απομονωμένων ατόμων έξω από την κοινωνία –κάτι που μπορεί να συμβεί ως εξαίρεση σ' έναν πολιτισμένο άνθρωπο, ο οποίος κατά λάθος μπήκε στην έρημο και ήδη διέθετε δυναμικά εντός του εαυτού του τις δυνάμεις της κοινωνίας– είναι εξίσου παράλογη με την ιδέα της ανάπτυξης της γλώσσας χωρίς τα άτομα να ζουν μαζί και να μιλούν μεταξύ τους. Δεν χρειάζεται πλέον να σταθούμε σε αυτό. Δεν θα χρειαζόταν καν να αγγίξουμε το σημείο αυτό, εάν η φαντασιοπληξία ως δικαιολογία και

2. Η μετάφραση έγινε από την έκδοση: Karl Marx, *A Contribution to the Critique of Political Economy*, translated by N. I. Stone from the 2d German ed., International Library Publishing Co., New York 1904, Appendix. 1, 2, σσ. 265-69, 291-92, Πρόλογος του συγγραφέα, σσ. 11-13.

αίσθηση των ανθρώπων του 18ου αιώνα δεν είχε για τα καλά μεταμοσχευθεί στον τομέα της πολιτικής οικονομίας από τους Bastiat, Carey, Proudhon και άλλους.

Ο Proudhon και άλλοι φυσικά βρίσκουν πολύ ευχάριστο, όταν δεν γνωρίζουν την ιστορική προέλευση ενός συγκεκριμένου οικονομικού φαινομένου, να του προσδώσουν μια οιονεί ιστορική-φιλοσοφική εξήγηση ανατρέχοντας στη μυθολογία. Ο Αδάμ ή ο Προμηθέας έπεσε πάνω στο σχέδιο, κόπηκε και αποξηράθηκε, οπότε υιοθετήθηκε κλπ. Τίποτα δεν είναι πιο πληκτικό από το locus communis. Κάθε φορά που μιλάμε λοιπόν για την παραγωγή, έχουμε πάντα κατά νου την παραγωγή σ' ένα ορισμένο στάδιο κοινωνικής ανάπτυξης ή την παραγωγή από κοινωνικά άτομα. Ως εκ τούτου, μπορεί να διαφανεί ότι για να μιλήσουμε για την παραγωγή, πρέπει είτε να εντοπίσουμε την ιστορική διαδικασία ανάπτυξής της μέσα από τις διάφορες φάσεις της είτε να δηλώσουμε εξαρχής ότι έχουμε να κάνουμε με μια συγκεκριμένη ιστορική περίοδο, όπως π.χ. η καπιταλιστική παραγωγή, η οποία, στην πραγματικότητα, αποτελεί το κύριο θέμα αυτού του έργου.

Όμως, όλα τα στάδια της παραγωγής παρουσιάζουν ορισμένα κοινά στοιχεία και κοινούς σκοπούς. Η παραγωγή γενικά αποτελεί μια αφαίρεση, αλλά είναι μια λογική αφαίρεση, στον βαθμό που ξεχωρίζει και καθορίζει τα κοινά χαρακτηριστικά, με αποτέλεσμα να μας σώζει από την επανάληψη. Ωστόσο, αυτά τα γενικά ή κοινά χαρακτηριστικά, που ανακαλύπτονται από τη σύγκριση, συνιστούν κάτι πολύ περίπλοκο, καθώς τα συστατικά του στοιχεία έχουν διαφορετικούς προορισμούς. Μερικά από αυτά τα στοιχεία ανήκουν σε όλες τις εποχές, άλλα είναι κοινά σε λίγες. Ορισμένα από αυτά είναι κοινά στις πιο σύγχρονες αλλά και τις πιο αρχαίες εποχές. Δεν υπάρχει κανένα είδος παραγωγής χωρίς αυτά· αλλά ενώ ακόμη και οι πιο ολοκληρωμένες γλώσσες έχουν νόμους και συνθήκες κοινές με τις λιγότερο ανεπτυγμένες, αυτό που είναι χαρακτηριστικό της ανάπτυξής τους είναι τα σημεία αναχώρησης από το γενικό και το κοινό.

Οι όροι που διέπουν γενικά την παραγωγή πρέπει να διαφοροποιούνται ώστε να μην παραβλέπονται τα ουσιώδη σημεία της διαφοράς ενόψει της γενικής ομοιομορφίας, που οφείλεται στο γεγονός ότι το θέμα, η ανθρωπότητα και το αντικείμενο, δηλαδή η φύση, παραμένουν ίδια. Η αποτυχία να θυμόμαστε αυτό το γεγονός συνιστά την πηγή όλης της σοφίας των σύγχρονων οικονομολόγων που προσπαθούν να αποδείξουν την αιώνια φύση και την αρμονία των υφιστάμενων κοινωνικών συνθηκών. Το συμπέρασμα στο οποίο φτάνουμε δεν είναι ότι η παραγωγή, η διανομή, η ανταλλαγή και η κατανάλωση είναι πανομοιότυπα, αλλά ότι είναι όλα μέλη μιας οντότητας και διαφορετικές πλευρές μιας μονάδας. Η παραγωγή υπερισχύει όχι μόνο της ίδιας της παραγωγής στην αντίθετη έννοια του όρου αυτού, αλλά και των άλλων στοιχείων. Με αυτήν, η διαδικασία συνεχώς επανακκινείται.

Το γεγονός ότι η ανταλλαγή και η κατανάλωση δεν μπορούν να αποτελούν τα κυρίαρχα στοιχεία είναι αυτονόητο. Το ίδιο ισχύει και για τη διανομή με τη στενή έννοια της διανομής των προϊόντων· όσο για τη διανομή με την έννοια της κατανομής των παραγόντων παραγωγής, είναι απλώς ένας παράγοντας παραγωγής. Έτσι, μια συγκεκριμένη μορφή παραγωγής καθορίζει τις μορφές κατανάλωσης, διανομής, ανταλλαγής και επίσης τις αμοιβαίες σχέσεις μεταξύ του συνόλου των διαφόρων αυτών στοιχείων. Φυσικά, η παραγωγή με μονόπλευρη μορφή επηρεάζεται με τη σειρά της από άλλα στοιχεία, π.χ. με την επέκταση της αγοράς, δηλαδή τη σφαίρα των ανταλλαγών, η παραγωγή αυξάνεται σε όγκο και υποδιαιρείται σε μεγαλύτερο βαθμό. Με μια αλλαγή στον τομέα της διανομής, η παραγωγή υφίσταται μια μεταβολή: όπως π.χ. σε περίπτωση συγκέντρωσης κεφαλαίου, αλλαγής της κατανομής του πληθυσμού σε πόλη και χώρα κλπ.

Τέλος, οι απαιτήσεις κατανάλωσης επηρεάζουν και την παραγωγή. Υπάρχει αμοιβαία αλληλεπίδραση μεταξύ των διαφόρων στοιχείων. Αυτό συμβαίνει άλλωστε με κάθε οργανικό οργανισμό. Στην κοινωνική παραγωγή που ασκούν οι άνθρωποι εισέρχονται σε οριστικές σχέσεις, οι οποίες καθίστανται απαραίτητες και ανεξάρτητες από τη θέλησή τους· αυτές οι σχέσεις παραγωγής αντιστοιχούν σ' ένα καθορισμένο στάδιο ανάπτυξης των υλικών δυνατοτήτων παραγωγής τους. Το άθροισμα αυτών των σχέσεων παραγωγής συνιστά την οικονομική δομή της κοινωνίας – το πραγματικό θεμέλιο, πάνω στο οποίο υψώνονται νομικές και πολιτικές υπερκατασκευές και στις οποίες αντιστοιχούν οριστικές μορφές κοινωνικής συνείδησης. Ο τρόπος παραγωγής στην υλική ζωή καθορίζει τον γενικό χαρακτήρα των κοινωνικών, πολιτικών και πνευματικών διαδικασιών της ζωής. Δεν είναι η συνείδηση των ανθρώπων που καθορίζει την ύπαρξή τους, αλλά, αντίθετα, η κοινωνική τους ύπαρξη καθορίζει τη συνείδησή τους.

Σ' ένα ορισμένο στάδιο της ανάπτυξής τους, οι υλικές δυνάμεις παραγωγής στην κοινωνία έρχονται σε σύγκρουση με τις υπάρχουσες παραγωγικές σχέσεις ή –κάτι που αποτελεί μια νομική έκφραση για το ίδιο πράγμα– με τις σχέσεις ιδιοκτησίας μέσα στις οποίες λειτουργούσαν από πριν. Από τις μορφές ανάπτυξης των δυνάμεων παραγωγής αυτές οι σχέσεις μετατρέπονται σε εμπόδια. Τότε επέρχεται η περίοδος της κοινωνικής επανάστασης. Με την αλλαγή της οικονομικής βάσης ολόκληρη η τεράστια υπερκατασκευή μεταβάλλεται λίγο-πολύ ταχύτατα. Κατά την εξέταση τέτοιων μετασχηματισμών θα πρέπει πάντα να γίνεται διάκριση μεταξύ της υλικής μετατροπής των οικο-

ομικών συνθηκών παραγωγής που μπορεί να προσδιοριστεί με την ακρίβεια της φυσικής επιστήμης και των νο-
κών, πολιτικών, θρησκευτικών, αισθητικών ή φιλοσοφικών συνθηκών – εν ολίγοις με τις ιδεολογικές μορφές,
:ις οποίες οι άνθρωποι συνειδητοποιούν αυτή τη σύγκρουση και τη διεξάγουν.

Ακριβώς όπως η γνώμη μας για ένα άτομο δεν βασίζεται σε αυτό που σκέφτεται για τον εαυτό του, έτσι δεν
ιορούμε να κρίνουμε μια τέτοια περίοδο μεταμόρφωσης από τη δική της συνείδηση: αντίθετα, αυτή η συνείδηση
ρέπει μάλλον να εξηγηθεί από τις αντιφάσεις της υλικής ζωής, από την υπάρχουσα σύγκρουση μεταξύ των κοινω-
κών δυνάμεων και των σχέσεων παραγωγής. Καμία κοινωνική τάξη δεν εξαφανίζεται πριν να αναπτυχθούν όλες
παραγωγικές δυνάμεις για τις οποίες υπάρχει χώρος σε αυτήν· και οι νέες υψηλότερες παραγωγικές σχέσεις δεν
ιφανίζονται ποτέ προτού οι υλικές συνθήκες της ύπαρξής τους ωριμάσουν στη μήτρα της παλιάς κοινωνίας. Ως
: τούτου, η ανθρωπότητα ασχολείται πάντα μόνο με προβλήματα που μπορεί να λύσει· εφόσον εξετάσουμε πιο
ροσεκτικά το ζήτημα, θα διαπιστώσουμε πάντοτε ότι το ίδιο το πρόβλημα προκύπτει μόνο όταν οι υλικές συνθή-
:ς που είναι απαραίτητες για τη λύση του, ήδη υπάρχουν ή βρίσκονται τουλάχιστον στη διαδικασία σχηματισμού.
: γενικές γραμμές, μπορούμε να ορίσουμε τις ασιατικές, τις αρχαίες, τις φεουδαρχικές και τις σύγχρονες αστικές
:θόδους παραγωγής ως τις εποχές που αποτελούν την πρόοδο της οικονομικής διαμόρφωσης της κοινωνίας.

Οι αστικές σχέσεις παραγωγής αποτελούν την τελευταία ανταγωνιστική μορφή της κοινωνικής διαδικασίας πα-
ιγωγής – ανταγωνιστική όχι με την έννοια του ατομικού ανταγωνισμού, αλλά αυτού που προκύπτει από τις συν-
ήκες που περιβάλλουν τη ζωή των ατόμων στην κοινωνία· παράλληλα οι παραγωγικές δυνάμεις που αναπτύσ-
ονται στη μήτρα της αστικής κοινωνίας δημιουργούν τις υλικές συνθήκες για την επίλυση αυτού του ανταγωνι-
μού. Ο εν λόγω κοινωνικός σχηματισμός αποτελεί επομένως το κλειστό κεφάλαιο του προϊστορικού σταδίου της
ρώπινης κοινωνίας.

5.3. Κυρίαρχη τάξη και κυρίαρχες ιδέες (*Η Γερμανική Ιδεολογία*, 1846, Απόσπασμα)[3]

ι ιδέες της άρχουσας τάξης αποτελούν τις κυρίαρχες ιδέες της κάθε εποχής, δηλαδή η τάξη που αναδεικνύεται
ην κυρίαρχη υλική δύναμη της κοινωνίας συνιστά ταυτόχρονα την κυρίαρχη πνευματική της δύναμη. Η τάξη που
ιτέχει τα μέσα της υλικής παραγωγής, ελέγχει ταυτόχρονα τα μέσα της πνευματικής παραγωγής, έτσι ώστε, κατά
νικό κανόνα, οι ιδέες εκείνων που στερούνται τα μέσα της πνευματικής παραγωγής να υπόκεινται σε αυτήν. Οι
ρίαρχες ιδέες δεν συνιστούν τίποτα περισσότερο από την ιδανική έκφραση των κυρίαρχων υλικών σχέσεων που
λλαμβάνονται ως ιδέες· άρα και των σχέσεων που καθιστούν αυτή την τάξη κυρίαρχη, επομένως, αποτελούν
ι ιδέες της κυριαρχίας της. Τα άτομα που συνθέτουν την κυρίαρχη τάξη κατέχουν, μεταξύ άλλων, συνείδηση, και
ιομένως σκέφτονται. Ως εκ τούτου, καθώς κυβερνούν ως τάξη και καθορίζουν την έκταση και την πυξίδα μιας
ιοχής, είναι αυτονόητο ότι το κάνουν αυτό σε όλο το εύρος της, επομένως, μεταξύ άλλων κυριαρχούν επίσης ως
οχαστές και παραγωγοί ιδεών ρυθμίζοντας την παραγωγή και τη διανομή των ιδεών της ηλικίας τους: έτσι οι ιδέες
υς εξελίσσονται στις κυρίαρχες ιδέες της εποχής. Για παράδειγμα, σε μια εποχή και σε μια χώρα όπου η βασιλική
ουσία, η αριστοκρατία και η αστική τάξη ανταγωνίζονται για κυριαρχία και όπου, επομένως, η κυριαρχία μοιρά-
ται, το δόγμα της διάκρισης των εξουσιών αναδεικνύεται ως κυρίαρχη ιδέα και εκφράζεται ως «αιώνιος νόμος».

Ο καταμερισμός της εργασίας, τον οποίον εξετάσαμε ήδη ως μια από τις κύριες μέχρι τώρα δυνάμεις της ιστο-
ας, εκδηλώνεται επίσης στην άρχουσα τάξη ως καταμερισμός της πνευματικής και της υλικής εργασίας, έτσι ώστε
τός της μια μερίδα της να εμφανίζεται ως οι στοχαστές της τάξης (οι ενεργητικοί ιδεολόγοι που κατασκευάζουν
ι αντιλήψεις της και βιοπορίζονται τελειοποιώντας την ψευδαίσθηση που τρέφει η εν λόγω τάξη για τον εαυτό
ς), ενώ η στάση των υπόλοιπων μελών της κυρίαρχης τάξης απέναντι σε αυτές τις ιδέες και αυταπάτες είναι πιο
ιθητική και δεκτική, επειδή στην πραγματικότητα πρόκειται για ενεργά μέλη της τάξης αυτής, που έχουν άλλωστε
γότερο χρόνο για να δημιουργήσουν ψευδαισθήσεις και ιδέες για τον εαυτό τους. Μέσα σε αυτή την τάξη αυτός
διαχωρισμός μπορεί να εξελιχθεί ακόμα και σε μια ορισμένη αντίθεση και εχθρότητα μεταξύ των δύο μερών, η
ιοία ωστόσο, στην περίπτωση μιας πρακτικής σύγκρουσης, στην οποία η ίδια η τάξη κινδυνεύει, αυτομάτως εκ-
ιδενίζεται, οπότε και εξαφανίζεται η υποψία ότι οι κυρίαρχες ιδέες δεν ήταν οι ιδέες της άρχουσας τάξης και ότι
καν μια δύναμη διαφορετική από τη δύναμη αυτής της τάξης. Η παρουσία επαναστατικών ιδεών σε μια συγκε-

3. Η μετάφραση έγινε από τις εκδόσεις: Karl Marx, *Capital – The Communist Manifesto – and Other Writings*, Carlton House, New
ιrk, 1938 και Karl Marx, *The German Ideology*, Progress Publishers, Moscow, 1932.

κριμένη περίοδο προϋποθέτει την ύπαρξη μιας επαναστατικής τάξης· σχετικά με τις προϋποθέσεις για την εμφάνισή της, έχουμε ήδη μιλήσει επαρκώς.

Εάν τώρα εξετάζοντας την πορεία της ιστορίας αποσπούσαμε τις ιδέες της κυρίαρχης τάξης από την ίδια την κυρίαρχη τάξη αποδίδοντας σε αυτές μια ανεξάρτητη ύπαρξη, εάν περιοριζόμασταν να λέμε ότι αυτές ή εκείνες οι ιδέες κυριαρχούσαν σε μια δεδομένη στιγμή, χωρίς να σκοτιζόμασταν οι ίδιοι σχετικά με τις συνθήκες παραγωγής και τους παραγωγούς αυτών των ιδεών, αν αγνοούσαμε κατ' αυτόν τον τρόπο τα άτομα και τις παγκόσμιες συνθήκες που αποτελούν την πηγή των ιδεών, μπορούμε να πούμε, για παράδειγμα, ότι κατά τη διάρκεια της εποχής που κυριαρχούσε η αριστοκρατία, η έννοια της τιμής, της αφοσίωσης, κλπ. ήταν κυρίαρχες, κατά τη διάρκεια της κυριαρχίας της μπουρζουαζίας, η έννοια της ελευθερίας, της ισότητας κλπ. Η ίδια η άρχουσα τάξη γενικά φαντάζεται να είναι αυτό ακριβώς. Αυτή η αντίληψη της ιστορίας, η οποία είναι κοινή για όλους τους ιστορικούς, ιδιαίτερα μετά τον 18ο αιώνα, σίγουρα θα έρθει αντιμέτωπη με το φαινόμενο επικράτησης όλο και περισσότερο αφηρημένων ιδεών, δηλαδή ιδεών που όλο και περισσότερο παίρνουν τη μορφή της καθολικότητας. Αυτό συμβαίνει επειδή κάθε νέα τάξη που αντικαθιστά μια προηγουμένως κυρίαρχη τάξη, υποχρεώνεται, απλώς και μόνο για να πετύχει τον σκοπό της, να παρουσιάζει το συμφέρον της ως κοινό συμφέρον όλων των μελών της κοινωνίας, ή, για να το εκφράσουμε με μία ιδανική μορφή: πρέπει να δώσει στις ιδέες της τη μορφή της καθολικότητας και να τις παρουσιάσει ως τις μόνες ορθολογικές και καθολικά έγκυρες.

Η τάξη που κάνει μια επανάσταση εμφανίζεται από την αρχή, μόνο και μόνο επειδή αντιτίθεται σε μια τάξη, όχι ως τάξη αλλά ως εκπρόσωπος ολόκληρης της κοινωνίας· φαίνεται ότι όλη η μάζα της κοινωνίας βρίσκεται αντιμέτωπη με τη μία κυρίαρχη τάξη. Μπορεί να το πράττει αυτό διότι, αρχικά, το ενδιαφέρον της είναι πραγματικά περισσότερο συνδεδεμένο με το κοινό συμφέρον όλων των υπόλοιπων μη κυρίαρχων τάξεων, διότι υπό την πίεση των μέχρι τότε υφιστάμενων συνθηκών, το συμφέρον της δεν έχει ακόμη καταφέρει να αναπτυχθεί ως το ιδιαίτερο συμφέρον της συγκεκριμένης τάξης. Επομένως, η νίκη της ωφελεί επίσης πολλούς ανθρώπους των άλλων τάξεων που δεν κερδίζουν μία κυρίαρχη θέση, αλλά μόνο στον βαθμό που τώρα θέτει αυτά τα άτομα σε μια κατάσταση που τους επιτρέπει να αναρριχηθούν ως μέλη της κυρίαρχης τάξης. Όταν η γαλλική αστική τάξη κατέστρεψε τη δύναμη της αριστοκρατίας, επέτρεψε σε πολλούς προλετάριους να αναρριχηθούν από την ταξική θέση που κατείχαν, αλλά μόνο στο μέτρο που γίνονταν αστοί. Κάθε νέα τάξη, επομένως, επιτυγχάνει την ηγεμονία της μόνο σε μια βάση ευρύτερη από εκείνη της προηγούμενης τάξης, ενώ η αντιπαλότητα της μη-άρχουσας τάξης κατά της νέας άρχουσας τάξης αναπτύσσεται αργότερα ακόμη πιο έντονα και βαθιά. Και τα δύο μαζί καθορίζουν το γεγονός ότι ο αγώνας που θα διεξαχθεί εναντίον αυτής της νέας άρχουσας τάξης, με τη σειρά του, στοχεύει σε μια πιο αποφασιστική και ριζική άρνηση των προηγούμενων κοινωνικών συνθηκών απ' ό,τι θα μπορούσαν να πετύχουν όλες οι προηγούμενες τάξεις που επιδίωξαν να κυριαρχήσουν.

Όλη αυτή η ψευδαίσθηση, ότι η κυριαρχία δηλαδή μιας συγκεκριμένης τάξης είναι μόνο ο κανόνας ορισμένων ιδεών, φτάνει με φυσικό τρόπο στο τέλος της, όταν η ταξική κυριαρχία, γενικώς, παύει να αποτελεί τη μορφή με την οποία οργανώνεται η κοινωνία, δηλαδή, μόλις δεν είναι πλέον απαραίτητο να εκπροσωπεί ένα συγκεκριμένο συμφέρον ως γενικό ή ένα «γενικό συμφέρον» ως κυρίαρχο.

Μόλις οι κυρίαρχες ιδέες διαχωριστούν από τα κυρίαρχα άτομα και, πάνω απ' όλα, από τις σχέσεις που προκύπτουν από ένα δεδομένο στάδιο του τρόπου παραγωγής, και με αυτόν τον τρόπο προκύψει το συμπέρασμα ότι η ιστορία είναι πάντοτε υπό την αιγίδα των ιδεών, είναι πολύ εύκολο να προκύψει, αφαιρετικά, από αυτές τις διάφορες ιδέες «η Ιδέα», η έννοια κλπ. ως η κυρίαρχη δύναμη στην ιστορία, και έτσι να κατανοήσουμε όλες αυτές τις ξεχωριστές ιδέες και έννοιες ως «αυτοπροσδιορισμούς» της Ιδέας που αναπτύσσεται στην ιστορία. Επομένως, φυσικά, όλες οι σχέσεις των ανθρώπων μπορούν να προέλθουν από την ιδέα του ανθρώπου, του ανθρώπου όπως συλλήφθεί, της ουσίας του ανθρώπου, του ίδιου του Ανθρώπου. Αυτό συνέβη ήδη από τους στοχαστικούς φιλόσοφους. Ο ίδιος ο Hegel ομολογεί στο τέλος της *Geschichtsphilosophie* ότι «εξέτασε μόνο την πρόοδο της έννοιας» και παρουσίασε την «αληθινή θεοδικία» μέσα στην ιστορία (σ.446). Τώρα μπορεί κανείς να επιστρέψει στους παραγωγούς της «έννοιας», στους θεωρητικούς, τους ιδεολόγους και τους φιλόσοφους και έπειτα να φτάσει στο συμπέρασμα ότι οι φιλόσοφοι, οι στοχαστές ως τέτοιοι, αποτελούν τους κυρίαρχους στην ιστορία: ένα συμπέρασμα, όπως βλέπουμε, που ήδη εκφράστηκε από τον Hegel. Έτσι, το όλο τέχνασμα της απόδειξης της ηγεμονίας του πνεύματος στην ιστορία (ο Stirner το αποκαλεί ιεραρχία) βασίζεται στις ακόλουθες τρεις προσπάθειες.

1. Κάποιος πρέπει να διαχωρίσει τις ιδέες εκείνων που κυριαρχούν για εμπειρικούς [υλικούς] λόγους, και κάτω από εμπειρικές [υλικές] συνθήκες, και ως εμπειρικά [υλικά] άτομα, από τους πραγματικούς κυρίαρχους και έτσι να αναγνωρίσουμε την κυριαρχία των ιδεών ή των αυταπατών στην ιστορία.

2. Κάποιος πρέπει να θέσει μια τάξη σε αυτή την κυριαρχία των ιδεών, να αποδείξει μια μυστικιστική σύνδεση μεταξύ των διαδοχικών κυρίαρχων ιδεών, που μπορεί να συμβεί κατανοώντας τες ως «πράξεις αυτοπροσδιορισμού της έννοιας» (αυτό είναι δυνατόν καθώς εξαιτίας της εμπειρικής τους βάσης, αυτές οι ιδέες πράγματι συνδέονται μεταξύ τους και επειδή, καθώς συλλαμβάνονται ως απλές ιδέες, καθίστανται αυτο-διακρίσεις, διακρίσεις κατασκευασμένες από τη σκέψη).

3. Για να απομακρυνθεί η μυστικιστική εμφάνιση αυτής της «αυτοπροσδιοριζόμενης έννοιας» μετατρέπεται σε πρόσωπο –«Αυτοσυνείδηση»– ή, για να εμφανιστεί εξ ολοκλήρου υλιστική, σε μια σειρά προσώπων που εκπροσωπούν την «έννοια» στην ιστορία, στους «στοχαστές», τους «φιλόσοφους», τους ιδεολόγους οι οποίοι και πάλι συλλαμβάνονται ως κατασκευαστές της ιστορίας, ως «συμβούλιο κηδεμόνων», ως κυρίαρχοι. Έτσι, όλο το σώμα των υλιστικών στοιχείων απομακρύνεται από την ιστορία και μπορεί πια να αφεθεί ελεύθερο το άτι της στοχαστικής Γερμανικής Ιδεολογίας.

Ενώ στην καθημερινή ζωή κάθε καταστηματάρχης αποδεικνύεται ιδιαίτερα ικανός να διακρίνει ανάμεσα σε αυτό που κάποιος ισχυρίζεται ότι είναι και σε αυτό που πραγματικά είναι, οι ιστορικοί μας δεν έχουν κατορθώσει να αποκτήσουν ακόμη και αυτή την τετριμμένη διορατικότητα. Αποδέχονται κάθε εποχή, όπως αυτή παρουσιάζεται στα λόγια, και πιστεύουν ότι όλα όσα λέει και φαντάζεται για τον εαυτό της είναι αληθινά.

Η ιστορική αυτή μέθοδος που βασίλευε στη Γερμανία, και ειδικά ο λόγος της αιτίας της, πρέπει να γίνει κατανοητή από τη σύνδεσή της με την ψευδαίσθηση των ιδεολόγων γενικά, δηλαδή τις αυταπάτες του νομικού, των πολιτικών (επίσης των πρακτικών πολιτειακών ανδρών), από τα δογματικά ονειρεύματα και τις στρεβλώσεις αυτών των ανθρώπων· αυτό εξηγείται πανεύκολα από την πρακτική τους θέση στη ζωή, στη δουλειά τους και στον καταμερισμό της εργασίας.

25.4. Η αστική κοινωνία και η σύλληψη της ιστορίας (*Η Γερμανική Ιδεολογία*, 1846, Αποσπάσματα)

...Η μορφή της διάδρασης που καθορίζεται από τις παραγωγικές δυνάμεις όλων των προηγούμενων ιστορικών σταδίων, και τις οποίες καθορίζει αυτή με τη σειρά της, είναι η αστική κοινωνία.[4] Αυτή, όπως είναι σαφές από όσα αναφέραμε παραπάνω, έχει ως προϋπόθεση και βάση της την απλή οικογένεια και το σύνθετο παράγωγό της, την αποκαλούμενη τοποφυλή, της οποίας τους πιο καθοριστικούς παράγοντες απαριθμήσαμε με ακρίβεια παραπάνω. Ήδη έχουμε διαπιστώσει πως η εν λόγω αστική κοινωνία συνιστά την αληθινή πηγή και τη θεατρική σκηνή ολόκληρης της ιστορίας, καθώς και πόσο παράλογη είναι η αντίληψη της ιστορίας που επικρατεί μέχρι σήμερα, η οποία παραμελεί τις πραγματικές σχέσεις και περιορίζεται στην εξέταση αποκλειστικά και μόνο των ηχηρών δραμάτων ηγεμόνων και κρατών...

Η αστική κοινωνία αγκαλιάζει την όλη υλική διάδραση των ατόμων εντός ενός καθορισμένου σταδίου ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων. Αγκαλιάζει ολόκληρη την εμπορική και βιομηχανική ζωή ενός δεδομένου σταδίου, και διαπερνά το κράτος και το έθνος, ενώ, από την άλλη πλευρά, πρέπει να επιβεβαιωθεί στις εξωτερικές σχέσεις ως εθνικότητα και να οργανωθεί εσωτερικά ως κράτος. Η λέξη «αστική κοινωνία» (Bürgerliche Gesellschaft) εμφανίστηκε τον 18ο αιώνα, όταν οι σχέσεις ιδιοκτησίας ήδη απέκλιναν από τις αντίστοιχες της αρχαίας και μεσαιωνικής κοινωνίας. Η αστική κοινωνία ως τέτοια αναπτύσσεται μόνο με την αστική τάξη· πρόκειται για την κοινωνική οργάνωση που διαμορφώνεται άμεσα μέσα από την παραγωγή και το εμπόριο αποτελώντας σε όλες τις εποχές τη βάση του κράτους και της υπόλοιπης ιδεαλιστικής υπερκατασκευής, λαμβάνοντας πάντοτε το ίδιο όνομα

6. Συμπεράσματα από την υλιστική σύλληψη της ιστορίας

Η ιστορία δεν αποτελεί παρά τη διαδοχή ξεχωριστών γενεών, καθεμιά εκ των οποίων εκμεταλλεύεται τους υλικούς πόρους, τα κεφάλαια και τις παραγωγικές δυνάμεις που της παραδόθηκαν από όλες τις προηγούμενες γενιές και έτσι, αφενός συνεχίζει την παραδοσιακή δραστηριότητα σε εντελώς μεταβληθείσες συνθήκες, αφετέρου τροποποιεί τις παλιές συνθήκες μέσω της εισαγωγής εντελώς διαφορετικών δραστηριοτήτων. Αυτό βέβαια μπορεί να διαστρεβλωθεί θεωρητικά, έτσι ώστε η μεταγενέστερη ιστορία να γίνει ο στόχος της προηγηθείσας, π.χ. να αποδοθεί ο σκοπός της ανακάλυψης της Αμερικής στην έκρηξη της Γαλλικής Επανάστασης. Με αυτόν τον τρόπο η ιστορία αποκτά τους δικούς της ειδικούς σκοπούς και μετατρέπεται σε «βαθμολογία ενός προσώπου ηλάι σε άλλα πρό-

4. ΣτΕ: Στο πρωτότυπο αναφέρεται ως «Burgerliche gesellschaft». Θα μπορούσε να αποδοθεί και ως «ιδιωτική» κοινωνία.

σωπα» (όπως: Αυτοσυνείδηση, Κριτική, ο Μοναδικός κλπ.), ενώ αυτό που χαρακτηρίζεται με τις λέξεις «πεπρωμένο», «στόχος», «σπέρμα» ή «η ιδέα» της προηγούμενης ιστορίας δεν είναι τίποτα περισσότερο από μια αφαίρεση που σχηματίζεται κατά τη μεταγενέστερη ιστορία, από την ενεργή επιρροή δηλαδή που ασκεί η παλαιότερη ιστορία στην κατοπινή.

Όσο περισσότερο οι ξεχωριστές σφαίρες που αλληλεπιδρούν μεταξύ τους επεκτείνονται κατά τη διάρκεια αυτής της εξέλιξης, όσο περισσότερο η αρχική απομόνωση των ξεχωριστών εθνών καταστρέφεται από τον ανεπτυγμένο τρόπο παραγωγής και διάδρασης, καθώς και από τον αυθόρμητο καταμερισμό της εργασίας μεταξύ των διαφόρων εθνών, τόσο περισσότερο η ιστορία γίνεται παγκόσμια. Έτσι, για παράδειγμα, εάν στην Αγγλία εφευρεθεί ένα μηχάνημα το οποίο στερεί το ψωμί από αμέτρητους εργάτες στην Ινδία και την Κίνα, ανατρέποντας ολικά τη μορφή αυτών των αυτοκρατοριών, η εν λόγω εφεύρεση γίνεται παγκόσμιο ιστορικό γεγονός. Ή και πάλι, στο ίδιο πλαίσιο, μπορεί να ληφθεί υπ' όψιν η περίπτωση της ζάχαρης και του καφέ που απέδειξαν την παγκόσμια ιστορική σημασία τους τον 19ο αιώνα από το γεγονός ότι η έλλειψή τους, που προκλήθηκε από το ναπολεόντειο ηπειρωτικό σύστημα, προκάλεσε τη γερμανική εξέγερση ενάντια στον Ναπολέοντα και την πραγματική βάση των ένδοξων απελευθερωτικών πολέμων του 1813. Απ' αυτό προκύπτει ότι η εν λόγω μεταμόρφωση της ιστορίας σε παγκόσμια δεν είναι, μπορούμε να πούμε, μια απλή αφηρημένη πράξη από την πλευρά της «αυτοσυνείδησης» του πνεύματος του κόσμου ή οποιουδήποτε άλλου μεταφυσικού πνεύματος, αλλά μια αρκετά υλική, εμπειρικά επαληθεύσιμη πράξη, την απόδειξή της ύπαρξης της οποίας παρέχει κάθε άτομο καθώς έρχεται και πηγαίνει, τρώει, πίνει και ντύνεται...

7. Περίληψη της υλιστικής σύλληψης της ιστορίας

Έτσι λοιπόν, αυτή η συγκεκριμένη αντίληψη της ιστορίας εξαρτάται από την ικανότητά μας να εξηγήσουμε την πραγματική διαδικασία παραγωγής –ξεκινώντας από την ίδια την υλική παραγωγή της ζωής– κατανοώντας τη μορφή της διάδρασης που συνδέεται με αυτή, η οποία δημιουργείται από αυτόν τον τρόπο παραγωγής, δηλαδή την αστική κοινωνία στα διάφορά της στάδια, ως βάση ολόκληρης της ιστορίας· επίσης εδράζεται στην εξήγηση της δράσης του κράτους, στην εξήγηση όλων των διαφορετικών θεωρητικών προϊόντων και μορφών συνείδησης, θρησκείας, φιλοσοφίας, ηθικής κλπ. εντοπίζοντας την προέλευση και την ανάπτυξή τους από αυτή τη βάση· με τα οποία μέσα, φυσικά, το όλον μπορεί να απεικονιστεί στο σύνολό του (και ως εκ τούτου η αμοιβαία δράση των διαφόρων αυτών πλευρών μεταξύ τους).

Δεν χρειάζεται βέβαια, όπως στην περίπτωση της ιδεαλιστικής άποψης της ιστορίας, να αναζητήσουμε σε κάθε περίοδο μια κατηγορία, αλλά παραμένει συνεχώς στο πραγματικό ιστορικό έδαφος· δεν εξηγεί την πρακτική μέσω της ιδέας, αλλά εξηγεί τον σχηματισμό ιδεών από την υλική πρακτική· ως εκ τούτου καταλήγει στο συμπέρασμα ότι όλες οι μορφές και τα προϊόντα της συνείδησης δεν μπορούν να αναλυθούν με πνευματική κριτική, με τη μετατροπή τους σε «αυτοσυνειδησία» ή με τον μετασχηματισμό τους σε «εμφανίσεις», «πνεύματα», «φαντασίες» κλπ., αλλά μόνο από την πρακτική ανατροπή των πραγματικών κοινωνικών σχέσεων που οδήγησαν σε αυτή την ιδεαλιστική ανοησία· επειδή όχι η κριτική, αλλά η επανάσταση είναι η κινητήρια δύναμη της ιστορίας, αλλά επίσης και της θρησκείας, της φιλοσοφίας και όλων των άλλων τύπων θεωρίας. Δείχνει ότι η ιστορία δεν τελειώνει με την κατάληξή της σε «αυτοσυνείδηση ως το πνεύμα του πνεύματος», αλλά ότι σε αυτή, σε κάθε στάδιο, ενυπάρχει ένα υλικό αποτέλεσμα: ένα σύνολο παραγωγικών δυνάμεων, μια ιστορικά δημιουργημένη σχέση ατόμων με τη φύση και μεταξύ τους, το οποίο παραδίδεται σε κάθε γενιά από την προκάτοχό της· μια μάζα παραγωγικών δυνάμεων, κεφαλαίων και συνθηκών, η οποία, από τη μια πλευρά, τροποποιείται από τη νέα γενιά, αλλά από την άλλη, καθορίζει τους όρους της ζωής της νέας αυτής γενιάς και της παρέχει μια σαφή εξέλιξη, έναν ιδιαίτερο χαρακτήρα. Υποδεικνύει ότι οι περιστάσεις διαμορφώνουν τον άνθρωπο όσο και ο άνθρωπος διαμορφώνει τις περιστάσεις.

Αυτό το άθροισμα των παραγωγικών δυνάμεων, των κεφαλαίων και των κοινωνικών μορφών διάδρασης που κάθε άτομο και γενιά τα βιώνει ως κάτι δεδομένο, συνιστά την πραγματική βάση αυτού που οι φιλόσοφοι αντιλαμβάνονται ως «υλικό» και «ουσία του ανθρώπου», και αυτό που έχουν θεοποιήσει και στο οποίο έχουν επιτεθεί· μια πραγματική βάση που δεν διαταράσσεται καθόλου από το γεγονός ότι οι εν λόγω φιλόσοφοι εξεγείρονται εναντίον της χρησιμοποιώντας την «αυτοσυνειδησία» και το «Μοναδιαίο». Αυτές οι συνθήκες ζωής, τις οποίες βιώνουν διαφορετικές γενιές, αποφασίζουν επίσης εάν ο περιοδικά επαναλαμβανόμενος επαναστατικός σπασμός θα είναι αρκετά ισχυρός για να ανατρέψει τη βάση ολόκληρου του υπάρχοντος συστήματος. Και αν τα υλικά στοιχεία μιας πλήρους επανάστασης δεν είναι παρόντα (δηλαδή, αφενός οι υπάρχουσες παραγωγικές δυνάμεις, αφετέρου ο σχηματισμός μιας επαναστατικής μάζας η οποία δεν εξεγείρεται μόνο ενάντια στις ιδιαίτερες κοινωνικές συνθήκες που υπάρχουν εκείνη τη στιγμή, αλλά εναντίον της ίδιας της επικρατούσας «παραγωγής της ζωής», δηλαδή της «συνολικής δραστηριότητας» στην οποία βασίστηκε), τότε, όσον αφορά την πρακτική εξέλιξη, είναι απολύτως άσχετο αν η ιδέα αυτής της επανάστασης έχει εκφραστεί ήδη εκατό φορές, όπως άλλωστε αποδεικνύει η ιστορία του κομμουνισμού...

8. Η ασυνέπεια της ιδεαλιστικής αντίληψης της ιστορίας εν γένει, και της γερμανικής μετα-χεγκελιανής φιλοσοφίας ειδικότερα.

Σε ολόκληρη τη σύλληψη της ιστορίας μέχρι σήμερα, η πραγματική βάση της έχει είτε αγνοηθεί πλήρως, είτε θεωρείται ως ένα δευτερεύον θέμα που δεν έχει σημασία για την πορεία της ιστορίας. Επομένως, η ιστορία πρέπει να γράφεται πάντα σύμφωνα μ' ένα εξωγενές πρότυπο· η πραγματική παραγωγή της ζωής φαίνεται να είναι ένα είδος αρχέγονης ιστορίας, ενώ η πραγματική ιστορία φαίνεται να διαχωρίζεται από τη συνηθισμένη ζωή ως κάτι υπερηφάνο. Εξαιτίας αυτού, η σχέση του ανθρώπου με τη φύση αποκλείεται από την ιστορία, και ως εκ τούτου δημιουργείται μια αντίθεση μεταξύ της φύσης και της ιστορίας. Οι υποστηρικτές αυτής της αντίληψης περί της ιστορίας έχουν επομένως τη δυνατότητα να δουν στην ιστορία μόνο τις πολιτικές ενέργειες των ηγεμόνων και των κρατών, των θρησκευτικών και όλων των ειδών θεωρητικών αγώνων, ενώ ειδικότερα για κάθε ιστορική εποχή πρέπει να μοιράζονται την ψευδαίσθηση αυτής της εποχής. Για παράδειγμα, αν μια εποχή φαντάζεται ότι ενεργοποιείται από καθαρά «πολιτικά» ή «θρησκευτικά» κίνητρα, παρόλο που η «θρησκεία» και η «πολιτική» συνιστούν μόνο μορφές των αληθινών κινήτρων της, ο ιστορικός αποδέχεται αυτή τη γνώμη: η «ιδέα», η «σύλληψη» των εν λόγω λαών σχετικά με την πραγματική τους πρακτική μετασχηματίζεται στη μοναδική καθοριστική και ενεργό δύναμη, η οποία ελέγχει και καθορίζει την πρακτική τους.

Όταν η ακατέργαστη μορφή με την οποία πρωτοεμφανίζεται ο καταμερισμός της εργασίας στους Ινδούς και τους Αιγύπτιους προκρίνει το σύστημα των καστών στο κράτος και τη θρησκεία τους, ο ιστορικός πιστεύει ότι το σύστημα καστών αποτελεί τη δύναμη που έχει παράξει αυτή την ακατέργαστη κοινωνική μορφή. Ενώ οι Γάλλοι και οι Άγγλοι έχουν τουλάχιστον μια ψευδαίσθηση περί πολιτικής η οποία βρίσκεται μετρίως κοντά στην πραγματικότητα, οι Γερμανοί κινούνται στον χώρο του «καθαρού πνεύματος» θέτοντας τη θρησκευτική ψευδαίσθηση ως την κινητήρια δύναμη της ιστορίας. Η εμφάνιση της χεγκελιανής φιλοσοφίας της ιστορίας αποτελεί την τελευταία εξέλιξη, συρρικνωμένη στην «ωραία έκφρασή» της, όλης αυτής της γερμανικής ιστοριογραφίας, η οποία δεν εδράζεται ούτε στο πραγματικό, ούτε και στο πολιτικό συμφέρον, αλλά στις καθαρές σκέψεις, οι οποίες φαίνεται να εμφανίζονται στον Άγιο Μπρούνο[5] ως μια σειρά από «σκέψεις» που καταβροχθίζουν η μία την άλλη και τελικά απορροφούνται σε μία «αυτοσυνειδησία».

25.5. Ο φετιχιστικός χαρακτήρας του εμπορεύματος και το μυστικό του (*Το Κεφάλαιο*, 1867, Μέρος 1, Κεφάλαιο 1, Τμήμα 4)[6]

Ένα εμπόρευμα φαίνεται, εκ πρώτης όψεως, ως κάτι ιδιαίτερα ασήμαντο και εύκολα κατανοητό. Ωστόσο, η ανάλυσή του δείχνει ότι στην πραγματικότητα πρόκειται για ένα ιδιαίτερα σύνθετο πράγμα, πλούσιο σε μεταφυσικές λεπτότητες και θεολογικές παραξενιές. Εφόσον αναφερόμαστε στην αξία χρήσης, δεν υπάρχει τίποτα το μυστηριώδες, είτε το δούμε ως ικανό, λόγω των ιδιοτήτων του, να ικανοποιεί ανθρώπινες επιθυμίες, είτε ότι αυτές οι ιδιότητες είναι προϊόν ανθρώπινης εργασίας. Είναι τόσο ξεκάθαρο όσο το μεσημέρι ότι ο άνθρωπος με την εργασία του αλλάζει τις μορφές των υλικών που παρέχει η φύση, έτσι ώστε να γίνονται χρήσιμα. Η μορφή του ξύλου, για παράδειγμα, αλλάζει όταν κατασκευάζεται ένα τραπέζι. Ωστόσο, το τραπέζι εξακολουθεί να παραμένει αυτό το κοινό και καθημερινό πράγμα: το ξύλο. Όμως, μόλις μετατραπεί σε εμπόρευμα, μετατρέπεται σε κάτι υπερβατικό. Δεν στέκεται μόνο με τα πόδια του στο έδαφος, αλλά, σε σχέση με όλα τα υπόλοιπα προϊόντα, στέκεται όρθιο και το ξύλινο κεφάλι του αρχίζει να γεννοβολά φαντασιοπληξίες πολύ πιο θαυμαστές ακόμα και από μια περιστρεφόμενη πλατφόρμα.

Ο μυστικιστικός χαρακτήρας των εμπορευμάτων δεν προέρχεται, συνεπώς, από την αξία της χρήσης τους. Ακόμη λιγότερο προέρχεται από τη φύση των στοιχείων του, που καθορίζουν την αξία του. Γιατί, πρώτον, όσο κι αν ποικίλλουν τα ωφέλιμα είδη εργασίας ή οι παραγωγικές δραστηριότητες, όλες τους αποτελούν φυσιολογικές λειτουργίες του ανθρώπινου οργανισμού, και κάθε τέτοια λειτουργία, όποια και αν είναι η φύση ή η μορφή της, συνιστά ουσιαστικά δαπάνη του ανθρώπινου εγκεφάλου, των νεύρων, των μυών, κλπ. Δεύτερον, σε σχέση με αυτό που αποτελεί τη βάση του ποσοτικού προσδιορισμού της αξίας, ήτοι τη διάρκεια αυτής της δαπάνης ή την ποσότητα εργασίας, είναι σαφές ότι υπάρχει μια αισθητή διαφορά μεταξύ της ποσότητας και της ποιότητάς της. Σε όλες τις κοινωνικές καταστάσεις, ο χρόνος εργασίας που δαπανάται για την παραγωγή των μέσων διαβίωσης πρέπει να είναι αναγκαστικά αντικείμενο ενδιαφέροντος για τους ανθρώπους, αν και όχι ισότιμου ενδιαφέροντος ανάλογα

5, ΣτΕ: Bruno Bauer, Γερμανός ιδεαλιστής φιλόσοφος της Ιστορίας.

6. Η μετάφραση έγινε από την έκδοση: Karl Marx, *The Capital*, The Macmillan Company of India Ltd, Delhi, 1948, σσ. 71-83.

με το εκάστοτε στάδιο ανάπτυξης. Τέλος, από τη στιγμή που οι άνθρωποι με κάποιον τρόπο εργάζονται ο ένας για τον άλλον, η εργασία τους αποκτά μια μορφή κοινωνική.

Από πού προκύπτει λοιπόν ο αινιγματικός χαρακτήρας του προϊόντος της εργασίας, μόλις αυτό λάβει τη μορφή του εμπορεύματος; Σαφώς από την ίδια τη μορφή του. Η ομοιότητα όλων των ειδών των ανθρώπινων εργασιών εκφράζεται αντικειμενικά από τα προϊόντα τους: όλα τους είναι όμοιας αξίας· το μέτρο της δαπάνης της εργατικής δύναμης κατά τη χρονική διάρκειά της λαμβάνει τη μορφή της ποσότητας της αξίας των προϊόντων της εργασίας· τέλος οι αμοιβαίες σχέσεις των παραγωγών, μέσα από τις οποίες επιβεβαιώνεται ο κοινωνικός χαρακτήρας της εργασίας τους, λαμβάνουν τη μορφή μιας κοινωνικής σχέσης μεταξύ των προϊόντων.

Ένα εμπόρευμα είναι λοιπόν ένα μυστηριώδες πράγμα, απλώς και μόνο επειδή εντός του ο κοινωνικός χαρακτήρας της εργασίας των ανθρώπων φαντάζει ως ένα αντικειμενικό χαρακτηριστικό που σφραγίζει το προϊόν αυτής της εργασίας· γιατί η σχέση των παραγωγών με το σύνολο της δικής τους εργασίας εμφανίζεται εμπρός τους ως κοινωνική σχέση, που δεν υπάρχει μεταξύ τους, αλλά μεταξύ των προϊόντων της εργασίας τους. Αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο τα προϊόντα της εργασίας γίνονται εμπορεύματα, κοινωνικά αντικείμενα των οποίων οι ιδιότητες είναι ταυτόχρονα αισθητές και ανεπαίσθητες από τις αισθήσεις. Με τον ίδιο τρόπο που το φως από ένα αντικείμενο δεν γίνεται αντιληπτό από εμάς ως υποκειμενική διέγερση του οπτικού μας νεύρου, αλλά ως αντικειμενική μορφή ενός πράγματος εκτός του ματιού. Όμως, στο γεγονός της όρασης υπάρχει, σε κάθε περίπτωση, ένα πραγματικό πέρασμα του φωτός από το ένα πράγμα στο άλλο, από το εξωτερικό αντικείμενο στο μάτι.

Υπάρχει μια φυσική σχέση μεταξύ των φυσικών πραγμάτων. Αλλά είναι διαφορετική από τα εμπορεύματα. Εκεί, η ύπαρξη των αγαθών ως εμπορεύματα και η σχέση αξίας μεταξύ των προϊόντων της εργασίας που τα σφραγίζει ως εμπορεύματα δεν έχουν καμία απολύτως σχέση με τις φυσικές τους ιδιότητες και τις υλικές σχέσεις που προκύπτουν από αυτές. Εκεί ενυπάρχει μια σαφής κοινωνική σχέση μεταξύ ανθρώπων, η οποία λαμβάνει στα μάτια τους τη φανταστική μορφή μιας σχέσης μεταξύ των πραγμάτων.

Επομένως, για να βρούμε μια αναλογία, πρέπει να προσφύγουμε στις ομιχλώδεις περιοχές του θρησκευτικού κόσμου. Σε αυτόν τον κόσμο τα προϊόντα του ανθρώπινου νου εμφανίζονται ως ανεξάρτητα όντα προικισμένα με ζωή και εισέρχονται σε σχέση τόσο μεταξύ τους όσο και με την ανθρώπινη φυλή. Έτσι δημιουργείται ο κόσμος των εμπορευμάτων με τα προϊόντα που παράγουν τα χέρια των ανθρώπων. Αυτό αποκαλώ φετιχισμό, ο οποίος κολλάει πάνω στα προϊόντα της εργασίας, τόσο γρήγορα όσο παράγονται ως εμπόρευμα όντας ως εκ τούτου αδιαχώριστος από την εμπορευματική παραγωγή.

Αυτός ο φετιχισμός των εμπορευμάτων προέρχεται, όπως έχει ήδη καταδείξει η προηγούμενη ανάλυση, από τον ιδιόμορφο κοινωνικό χαρακτήρα της εργασίας που τα παράγει.

Κατά γενικό κανόνα, τα είδη χρησιμότητας γίνονται εμπόρευμα μόνο και μόνο επειδή αποτελούν προϊόντα της εργασίας ιδιωτών ή ομάδων ατόμων που ασκούν το έργο τους ανεξάρτητα το ένα από το άλλο. Το συνολικό άθροισμα της εργασίας όλων αυτών των ιδιωτών αποτελεί τη συνολική εργασία της κοινωνίας. Δεδομένου βέβαια ότι οι παραγωγοί δεν έρχονται σε κοινωνική επαφή μεταξύ τους μέχρις ότου ανταλλάξουν τα προϊόντα τους, ο συγκεκριμένος κοινωνικός χαρακτήρας της εργασίας κάθε παραγωγού δεν φανερώνεται παρά μέσα από την πράξη ανταλλαγής.

Με άλλα λόγια, η εργασία του ατόμου επιβεβαιώνεται ως μέρος της εργασίας της κοινωνίας μόνο μέσω των σχέσεων που η πράξη ανταλλαγής καθιερώνει άμεσα μεταξύ των προϊόντων και έμμεσα μέσω των ίδιων των παραγωγών. Για τους εν λόγω παραγωγούς, οι σχέσεις που συνδέουν την εργασία ενός ατόμου με εκείνες των υπόλοιπων εμφανίζονται, επομένως, όχι ως άμεσες κοινωνικές σχέσεις μεταξύ εργαζομένων, αλλά ως αυτό που είναι στην πραγματικότητα, δηλαδή ως οι υλικές σχέσεις μεταξύ των ατόμων και οι κοινωνικές σχέσεις μεταξύ των πραγμάτων.

Μόνο με το να ανταλλάσσονται τα προϊόντα της εργασίας αποκτούν, ως αξίες, ένα ομοιόμορφο κοινωνικό καθεστώς, διαφορετικό από τις ποικίλες μορφές ύπαρξής τους ως αντικείμενα χρησιμότητας. Αυτός ο διχασμός ενός προϊόντος σ' ένα χρήσιμο αντικείμενο και σε μια αξία έγινε πρακτικά σημαντικός μόνο όταν η ανταλλαγή απέκτησε τέτοια έκταση ώστε τα χρήσιμα αντικείμενα να παράγονται με σκοπό την ανταλλαγή τους, και συνεπώς ο χαρακτήρας τους ως αξίες να λαμβάνεται υπ' όψιν εκ των προτέρων, κατά τη διάρκεια δηλαδή της παραγωγής. Από τη στιγμή αυτή η εργασία του μεμονωμένου παραγωγού αποκτά κοινωνικά διπλό χαρακτήρα. Αφενός, πρέπει, ως ένα καθορισμένο ωφέλιμο είδος εργασίας, να ικανοποιεί μια ορισμένη κοινωνική επιθυμία και έτσι να διατηρεί τη θέση της ως μέρος της συλλογικής εργασίας όλων, δηλαδή ως κλάδος κοινωνικής κατανομής της εργασίας που έχει δημιουργηθεί αυθόρμητα.

Από την άλλη πλευρά, μπορεί να ικανοποιήσει τις πολλαπλές επιθυμίες του ίδιου του παραγωγού, μόνο στο μέτρο που η αμοιβαία ανταλλαξιμότητα όλων των ειδών ωφέλιμης ιδιωτικής εργασίας συνιστά ένα καθιερωμένο

κοινωνικό γεγονός και ως εκ τούτου η ιδιωτική ωφέλιμη εργασία κάθε παραγωγού κατατάσσεται ισότιμα μαζί με αυτές των υπολοίπων. Η εξίσωση «toto coelo» (απ' όλες τις απόψεις) των πιο διαφορετικών μορφών εργασίας μπορεί να υπάρχει μόνο στην αφαίρεση από την πραγματική τους ανισότητα ή ανάγοντάς τα στο κοινό χαρακτηριστικό τους, δηλαδή τη δαπάνη της ανθρώπινης εργατικής δύναμης ή, πιο αφηρημένα, της ανθρώπινης εργασίας.

Ο διπλός κοινωνικός χαρακτήρας της εργασίας του ατόμου εμφανίζεται σε αυτό όταν αντανακλάται στον νου του μόνο με τις μορφές της εργασίας που εντυπώνονται στην καθημερινή πρακτική της κυκλοφορίας προϊόντων. Με αυτόν τον τρόπο, ο χαρακτήρας που κατέχει η δική του εργασία ως κοινωνικά χρήσιμη παίρνει τη μορφή της κατάστασης όπου το προϊόν πρέπει να είναι χρήσιμο, και μάλιστα χρήσιμο για τους άλλους, και ο κοινωνικός χαρακτήρας που η ιδιαίτερη εργασία του έχει να είναι ισάξιος με όλα τα υπόλοιπα συγκεκριμένα είδη εργασίας, οδηγώντας έτσι στο συμπέρασμα ότι όλα τα φυσικώς διαφορετικά αντικείμενα που αποτελούν προϊόντα της εργασίας έχουν μια κοινή ποιότητα, δηλαδή έχουν αξία.

Ως εκ τούτου, οι άνθρωποι δεν θεωρούν τα προϊόντα της εργασίας τους ως αξίες επειδή τα πράγματα αυτά χρησιμεύουν για αυτούς ως απλά υλικά περιβλήματα μιας ομοιογενούς ανθρώπινης εργασίας. Συμβαίνει μάλιστα το αντίθετο: στην περίπτωση μιας ανταλλαγής, εξισώνουμε ως αξίες τα διαφορετικά προϊόντα μας, ενώ με την ίδια την πράξη μας εξισώνουμε επίσης, ως ανθρώπινη εργασία, τα διαφορετικά είδη εργασίας που δαπανώνται πάνω τους. Δεν το γνωρίζουμε, αλλά βέβαια το πράττουμε. [1] Η αξία, επομένως, δεν έχει πάνω της μία ετικέτα που περιγράφει τι είναι. Μάλλον, πρόκειται για μια αξία που μετατρέπει κάθε προϊόν σε κοινωνικό ιερογλυφικό.

Αργότερα, προσπαθούμε να αποκρυπτογραφήσουμε το ιερογλυφικό, να ανακαλύψουμε το μυστικό των δικών μας κοινωνικών προϊόντων γιατί ο καθορισμός ενός αντικειμένου χρησιμότητας ως αξία αποτελεί στον ίδιο βαθμό κοινωνικό προϊόν με τη γλώσσα. Η πρόσφατη επιστημονική ανακάλυψη ότι τα προϊόντα της εργασίας, εφόσον είναι αξίες, αποτελούν απλώς σημαντικές εκφράσεις της ανθρώπινης εργασίας που δαπανάται στην παραγωγή τους, σηματοδοτεί πράγματι μια νέα εποχή στην ιστορία της ανάπτυξης της ανθρώπινης φυλής, αλλά σε καμία περίπτωση δεν διαλύει την ομίχλη μέσω της οποίας ο κοινωνικός χαρακτήρας της εργασίας εμφανίζεται μπροστά μας ως ένας αντικειμενικός χαρακτήρας των ίδιων των προϊόντων.

Το γεγονός ότι στη συγκεκριμένη μορφή παραγωγής με την οποία ασχολούμαστε, δηλαδή την παραγωγή αγαθών, ο ειδικός κοινωνικός χαρακτήρας της ανεξάρτητης ιδιωτικής εργασίας συνίσταται στην ισότητα κάθε είδους εργασίας επειδή αποτελεί προϊόν του ανθρώπου λαμβάνοντας τη μορφή της αξίας, φαίνεται στους παραγωγούς οριστικός, ισχύοντας τόσο πριν όσο και μετά από την επιστημονική αυτή ανακάλυψη, όπως η ατμόσφαιρα παρέμεινε αμετάβλητη ακόμη και μετά την ανακάλυψη από την επιστήμη των συστατικών στοιχείων της.

Αυτό που, πρώτα απ' όλα, αφορά πρακτικά τους παραγωγούς όταν πραγματοποιούν ανταλλαγές είναι το ερώτημα, ποια ποσότητα από κάποιο άλλο προϊόν παίρνουν έναντι του δικού τους; Σε ποιες αναλογίες τα προϊόντα είναι ανταλλάξιμα; Όταν οι αναλογίες αυτές έχουν συνήθως μια ορισμένη σταθερότητα, φαίνεται ότι απορρέουν από τη φύση των προϊόντων, έτσι ώστε, για παράδειγμα ένας τόνος σιδήρου και δύο ουγγιές χρυσού εμφανίζονται να έχουν ίση αξία, όπως όταν μία λίβρα χρυσού και μία λίβρα σιδήρου, παρά τις διαφορετικές φυσικές και χημικές ιδιότητές τους, φαίνεται να είναι ίσου βάρους. Ο χαρακτήρας της κατοχής αξίας, όταν εντυπώνεται στα προϊόντα, αποκτά σταθερότητα μόνο λόγω της δράσης και της επανάδρασης μεταξύ τους ως ποσότητες αξίας.

Αυτές οι ποσότητες μεταβάλλονται διαρκώς, ανεξάρτητα από τη βούληση, τη διορατικότητα και τη δράση των παραγωγών. Για αυτούς, η δική τους κοινωνική δράση παίρνει τη μορφή της δράσης αντικειμένων, τα οποία κυβερνούν τους παραγωγούς αντί να κυβερνούνται από αυτούς. Απαιτείται μια πλήρως ανεπτυγμένη παραγωγή αγαθών πριν η επιστημονική κατανόηση ξεπηδήσει από τη συσσωρευμένη εμπειρία υποστηρίζοντας ότι το σύνολο των διαφορετικών προϊόντων ιδιωτικής εργασίας, τα οποία προκύπτουν ανεξάρτητα και μάλιστα ως αυθορμήτως αναπτυγμένοι κλάδοι της κοινωνικής κατανομής εργασίας, περιορίζονται συνεχώς στις ποσοτικές αναλογίες, τις οποίες προκρίνει η κοινωνία.

Και γιατί; Επειδή, εν τω μέσω όλων των τυχαίων και διαρκώς μεταβαλλόμενων σχέσεων ανταλλαγής μεταξύ των προϊόντων, ο χρόνος εργασίας που είναι κοινωνικά αναγκαίος για την παραγωγή τους αυτοεπιβεβαιώνεται ως ένας υπέρτατος νόμος της φύσης. Με τον ίδιο ακριβώς τρόπο που ο νόμος της βαρύτητας επιβεβαιώνεται όταν ένα σπίτι πέσει πάνω μας. Ο προσδιορισμός του μεγέθους της αξίας από τον χρόνο εργασίας αποτελεί επομένως ένα μυστικό κρυμμένο κάτω από τις φαινομενικές διακυμάνσεις των σχετικών αξιών των εμπορευμάτων. Η ανακάλυψή του, ενώ αναιρεί την απατηλή θεώρηση ότι τα αξιακά μεγέθη των προϊόντων της εργασίας καθορίζονται απλώς τυχαία, σε καμία περίπτωση δεν αναιρεί την εμπράγματη μορφή τους.

Η σκέψη του ανθρώπου σχετικά με τις μορφές της κοινωνικής ζωής και συνεπώς, η επιστημονική ανάλυση αυτών των μορφών, ακολουθεί μια πορεία ακριβώς αντίθετη από εκείνη της πραγματικής ιστορικής τους εξέλιξης.

Ξεκινάει, «post festum» (κατόπιν εορτής) με τα αποτελέσματα της διαδικασίας ανάπτυξης να είναι ήδη ξεδιπλωμένα μπροστά του. Οι μορφές που βάζουν στα προϊόντα της εργασίας τη σφραγίδα του εμπορεύματος, των οποίων η δημιουργία είναι απαραίτητη προϋπόθεση για την κυκλοφορία των εμπορευμάτων, έχουν ήδη αποκτήσει τη σταθερότητα των φυσικών, αυτο-εννοούμενων μορφών κοινωνικής ζωής, προτού ο άνθρωπος επιδιώξει να αποκρυπτογραφήσει, όχι τον ιστορικό χαρακτήρα τους, καθώς τα βλέπει να είναι αμετάβλητα στον χρόνο, αλλά το νόημά τους.

Συνεπώς, ήταν η ανάλυση των τιμών των εμπορευμάτων που από μόνη της οδήγησε στον προσδιορισμό του μεγέθους της αξίας, με την κοινή έκφραση όλων των εμπορευμάτων σε χρήμα να οδηγεί από μόνη της στην παγίωση του αξιακού τους χαρακτήρα. Ωστόσο, αυτή η τελική χρηματική μορφή του κόσμου των εμπορευμάτων στην πραγματικότητα κρύβει, αντί να αποκαλύπτει, τον κοινωνικό χαρακτήρα της ιδιωτικής εργασίας και τις κοινωνικές σχέσεις μεταξύ των μεμονωμένων παραγωγών. Όταν δηλώνω ότι τα παλτά ή τα υποδήματα αναφέρονται στο πανί, επειδή το πανί είναι η καθολική ενσάρκωση της αφηρημένης ανθρώπινης εργασίας, ο παραλογισμός της δήλωσης είναι αυτονόητος.

Παρ' όλα αυτά, όταν οι παραγωγοί παλτών και υποδημάτων συγκρίνουν αυτά τα είδη με το πανί, ή το ίδιο με το χρυσό ή το ασήμι ως το παγκόσμιο ισοδύναμο, εκφράζουν τη σχέση μεταξύ της δικής τους ιδιωτικής εργασίας και της συλλογικής εργασίας της κοινωνίας στην ίδια παράλογη μορφή.

Οι κατηγορίες της αστικής οικονομίας αποτελούνται από παρόμοιες μορφές. Πρόκειται για μορφές σκέψης που εκφράζουν με κοινωνική εγκυρότητα τις συνθήκες και τις σχέσεις ενός οριοθετημένου, ιστορικά προκαθορισμένου τρόπου παραγωγής, δηλαδή την παραγωγή αγαθών. Όλο το μυστήριο των αγαθών, όλη η μαγεία και η νεκρομαντεία που περιβάλλει τα προϊόντα της εργασίας όσο παίρνουν τη μορφή των εμπορευμάτων, εξαφανίζεται επομένως, μόλις περάσουμε σε άλλες μορφές παραγωγής.

. . .

Η ζωή της κοινωνίας, η οποία βασίζεται στη διαδικασία υλικής παραγωγής θα απομακρύνει το μυστικό πέπλο της έως ότου μετατραπεί σε μια παραγωγή ελεύθερα συνδεδεμένων ανθρώπων, μια παραγωγή που θα ρυθμίζεται συνειδητά από τους ίδιους σύμφωνα μ' ένα διευθετημένο σχέδιο. Αυτό, ωστόσο, απαιτεί από την κοινωνία μια ορισμένη υλική προεργασία ή ένα σύνολο συνθηκών ύπαρξης που με τη σειρά τους θα αποτελέσουν το αυθόρμητο προϊόν μιας μακράς και οδυνηρής διαδικασίας ανάπτυξης.

Η Πολιτική Οικονομία έχει πράγματι αναλύσει, αν και ανεπαρκώς, [2] την αξία και το μέγεθός της έχοντας ανακαλύψει τι βρίσκεται κάτω από αυτές τις μορφές. Αλλά ποτέ δεν έθεσε το ερώτημα, γιατί η εργασία αντιπροσωπεύεται από την αξία του προϊόντος, και ο χρόνος εργασίας από το μέγεθος της εν λόγω αξίας. [3] Αυτοί οι μαθηματικοί τύποι, οι οποίοι πεντακάθαρα φαίνεται ότι ανήκουν σε μια κατάσταση της κοινωνίας στην οποία η διαδικασία παραγωγής ελέγχει τον άνθρωπο, αντί να ελέγχεται από τον ίδιο, αποτελούν για την αστική συνείδηση μια αυτονόητη αναγκαιότητα που επιβάλλεται από τη φύση ως παραγωγική εργασία. Ως εκ τούτου, οι μορφές κοινωνικής παραγωγής που προηγήθηκαν της αστικής μορφής αντιμετωπίζονται από την αστική τάξη με τον ίδιο τρόπο που οι Πατέρες της Εκκλησίας αντιμετώπισαν τις προχριστιανικές θρησκείες. [4] Σε τι βαθμό ορισμένοι οικονομολόγοι παραπλανούνται από τον φετιχισμό που είναι εγγενής στα εμπορεύματα ή από την αντικειμενική όψη των κοινωνικών χαρακτηριστικών της εργασίας φαίνεται, μεταξύ άλλων, από τη θαμπή και βαρετή διαμάχη για τον ρόλο που διαδραματίζει η φύση στη δημιουργία ανταλλακτικής αξίας. Δεδομένου ότι η ανταλλακτική αξία συνιστά έναν σαφή κοινωνικό τρόπο έκφρασης του ποσού της εργασίας που αποδίδεται σ' ένα αντικείμενο, η φύση έχει τόσο λίγο να κάνει με αυτό, όσο και με τον καθορισμό της ποσότητας της ανταλλαγής.

Ο τρόπος παραγωγής, με τον οποίο το προϊόν παίρνει τη μορφή ενός εμπορεύματος ή παράγεται απευθείας για ανταλλαγή, είναι η πιο γενική και η πιο εμβρυϊκή μορφή αστικής παραγωγής. Γι' αυτόν τον λόγο εμφανίζεται πολύ νωρίς στην ιστορία, αν και όχι με τον ίδιο κυρίαρχο και χαρακτηριστικό τρόπο όπως σήμερα. Ως εκ τούτου, είναι συγκριτικά εύκολο να εντοπίσει κανείς τον εν λόγω φετιχιστικό χαρακτήρα. Φτάνοντας όμως σε πιο συγκεκριμένες μορφές, ακόμη και αυτή η εμφάνιση της απλότητας εξαφανίζεται. Από πού προέκυψαν οι ψευδαισθήσεις του νομισματικού συστήματος; Ο χρυσός και το ασήμι, όταν χρησίμευαν ως χρήμα, δεν αντιπροσώπευαν μία κοινωνική σχέση μεταξύ των παραγωγών, αλλά ήταν φυσικά αντικείμενα με περίεργες κοινωνικές ιδιότητες. Ακόμα και η σύγχρονη οικονομία, η οποία κοιτάζει με τέτοια περιφρόνηση το νομισματικό σύστημα, άραγε δεν καταδεικνύει τη δεισιδαιμονία της τόσο ξεκάθαρα όσο το μεσημέρι, κάθε φορά που αντιμετωπίζει το κεφάλαιο; Πόσος καιρός πέρασε από τότε που η οικονομία απορρίπτει τη φυσιοκρατική ψευδαίσθηση, ότι δηλαδή η γαιοπρόσοδος και τα ενοίκια φυτρώνουν από το έδαφος και όχι από την κοινωνία;

Αλλά για να μην προτρέχουμε, θα σταθούμε εδώ σ' ένα ακόμα παράδειγμα σχετικά με τη μορφή του εμπορεύματος. Αν μπορούσαν τα ίδια τα εμπορεύματα να μιλήσουν, θα έλεγαν: «Η αξία χρήσης μας μπορεί να είναι κάτι

που ενδιαφέρει τους ανθρώπους. Δεν αφορά εμάς ως πράγματα. Αυτό, όμως, που μας αφορά ως αντικείμενα, είναι η αξία μας. Η φυσική κυκλοφορία μας ως εμπορεύματα-πράγματα άλλωστε το αποδεικνύει. Σχετιζόμαστε μεταξύ μας μόνο ως ανταλλακτικές αξίες». Τώρα ακούστε πώς αυτά τα προϊόντα μιλούν μέσα από το στόμα του οικονομολόγου: «Η αξία» – (δηλαδή η ανταλλακτική αξία) «είναι μια ιδιότητα των πραγμάτων· ο πλούτος» (δηλαδή, η χρηστική αξία) «είναι ιδιότητα του ανθρώπου. Η αξία, υπό αυτή την έννοια, αναγκαστικά προϋποθέτει ανταλλαγή, ο πλούτος όχι». Ο «πλούτος» (αξία χρήσης) «είναι ιδιότητα των ανθρώπων, η αξία είναι ιδιότητα των εμπορευμάτων. Ένας άνθρωπος ή μια κοινότητα είναι πλούσιοι, ένα μαργαριτάρι ή ένα διαμάντι είναι πολύτιμο ... Ένα μαργαριτάρι ή ένα διαμάντι είναι πολύτιμο ως μαργαριτάρι ή διαμάντι». [5]

Μέχρι στιγμής κανένας χημικός δεν ανακάλυψε αξία ανταλλαγής ούτε στα μαργαριτάρια ούτε στα διαμάντια. Οι οικονομικοί ερευνητές αυτού του χημικού στοιχείου, οι οποίοι μάλιστα διατυπώνουν την ιδιαίτερη αξίωση ότι βρίσκονται στην κορυφή της κριτικής σκέψης, βρίσκουν ωστόσο ότι η αξία χρήσης των αντικειμένων είναι ανεξάρτητη από τις υλικές τους ιδιότητες, ενώ η αξία τους, από την άλλη, αποτελεί μέρος τους ως αντικείμενα. Αυτό που επιβεβαιώνει αυτή την άποψη έγκειται στην παραδοξότητα ότι η αξία χρήσης των αντικειμένων αναδύεται για τον άνθρωπο χωρίς κάποια ανταλλαγή μέσω μιας άμεσης σχέσης μεταξύ των αντικειμένων και του ανθρώπου, ενώ από την άλλη η αξία τους λαμβάνει από χαρακτήρα μόνο με μια ανταλλαγή μέσω μιας κοινωνικής διαδικασίας. Ποιος δεν θυμάται επί τη ευκαιρία τον καλό φίλο μας, τον Dogberry, ο οποίος έλεγε στον γείτονα του Seacoal ότι «το να είσαι ένας ευπαρουσίαστος άνθρωπος είναι δώρο της τύχης· η ανάγνωση και η γραφή όμως αποτελούν χάρισμα της φύσης». [6]

Σημειώσεις

1. Όταν λοιπόν ο Galiani γράφει: Η αξία είναι μία σχέση μεταξύ προσώπων – «La ricchezza e una ragione tra due persone» – θα έπρεπε να είχε προσθέσει: μία σχέση μεταξύ ατόμων που εκφράζεται ως μια σχέση μεταξύ αντικειμένων. (Galiani: *Della Moneta*, σ. 221, V. III., στη συλλογή του Custodi *Scrittori Classici Italiani di Economia Politica. Parte Moderna*, Milano 1803)

2. Η ανεπάρκεια της ανάλυσης του Ricardo για το μέγεθος της αξίας θα προκύψει από το 3ο και 4ο βιβλίο αυτού του έργου. Όσον αφορά την αξία εν γένει, αυτή αποτελεί το αδύναμο σημείο της κλασικής σχολής της πολιτικής οικονομίας, καθώς πουθενά ρητώς και με πλήρη επίγνωση δεν διακρίνεται μεταξύ της εργασίας, όπως αυτή εκφράζεται στην αξία ενός προϊόντος, και της ίδιας εργασίας, όπως εκφράζεται στην αξία χρήσης αυτού του προϊόντος. Φυσικά προχωρά σε αυτή τη διάκριση σε πρακτικό επίπεδο, δεδομένου ότι η σχολή αυτή αντιμετωπίζει την εργασία τη μια φορά ως ποσότητα και την άλλη ως ποιότητα. Αλλά δεν έχει ιδέα ότι όταν πραγματεύεται τη διαφορά μεταξύ των διαφόρων ειδών εργασίας ως καθαρά ποσοτική, η ποιοτική ενότητα ή η ισότητα και, συνεπώς, η αναγωγή τους στην αφηρημένη ανθρώπινη εργασία, υπονοείται. Για παράδειγμα, ο Ricardo δηλώνει ότι συμφωνεί με τον Destutt de Tracy όταν εκείνος αναφέρει: «Όπως είναι βέβαιο ότι οι φυσικές και ηθικές μας ικανότητες είναι ο μόνος πρωταρχικός μας πλούτος, η χρήση αυτών των ικανοτήτων στη μορφή κάποιας εργασίας συνιστά τον πρωταρχικό πρωτότυπο θησαυρό μας, ενώ από αυτή την εργασία πάντοτε δημιουργούνται όλα τα αγαθά που ονομάζουμε πλούτη... Είναι επίσης βέβαιο ότι όλα αυτά τα αγαθά αντιπροσωπεύουν μόνο την εργασία που τα δημιούργησε και ότι αν έχουν αξία ή ακόμα και δύο διαφορετικές αξίες, αυτές δεν μπορούν να προκύπτουν παρά μόνο από την αξία της εργασίας από την οποία προέρχονται» (Ricardo, *The Principles of Political* Economy, 3η έκδοση, London, 1821, σελ. 334). Θα επισημάνω μόνο εδώ ότι ο Ricardo αποδίδει στον Destutt το βαθύτερο νόημα των λόγων του. Αυτό που υποστηρίζει πραγματικά είναι ότι αφενός όλα τα αγαθά που συνιστούν πλούτο αντιπροσωπεύουν την εργασία που τα δημιουργεί και αφετέρου ότι αποκτούν τις δύο διαφορετικές τους αξίες (αξία χρήσης και αξία ανταλλαγής) από την «αξία του εργατικού δυναμικού». Έτσι εμπίπτει στο κοινό λάθος των χυδαίων οικονομολόγων, οι οποίοι προϋποθέτουν την αξία ενός αγαθού (στην προκειμένη περίπτωση της εργασίας) για να καθορίσουν τις αξίες των υπολοίπων. Αλλά ο Ricardo τον ερμηνεύει σαν να είχε πει ότι η εργασία (όχι η αξία της εργασίας) ενσωματώνεται τόσο στην αξία χρήσης όσο και στην αξία ανταλλαγής. Παρ' όλα αυτά, ο ίδιος ο Ricardo δίνει τόσο λίγη προσοχή στον διττό χαρακτήρα της εργασίας που έχει μια διπλή ενσωμάτωση, ώστε αφιερώνει ολόκληρο το κεφάλαιό του σχετικά με την «Αξία και Πλούτος, οι Διακεκριμένες Ιδιότητές τους» σε μια επίπονη εξέταση των κοινοτοπιών ενός J. B. Say. Στο τέλος μάλιστα όταν διαπιστώνει ότι ο Destutt αφενός συμφωνεί μαζί του ότι η εργασία είναι η πηγή της αξίας, και αφετέρου ότι ο J. B. Say υποστηρίζει αντίστοιχες απόψεις ως προς την έννοια της αξίας, μένει έκπληκτος.

3. Πρόκειται για μια από τις κύριες αδυναμίες της κλασικής οικονομίας ότι ποτέ δεν κατάφερε, μέσω της ανάλυσης των εμπορευμάτων και, ειδικότερα της αξίας τους, να ανακαλύψει τη μορφή υπό την οποία η αξία μετατρέπεται

σε ανταλλακτική. Ακόμη και ο Adam Smith και ο Ricardo, οι καλύτεροι εκπρόσωποι της σχολής, αντιμετωπίζουν τη μορφή της αξίας ως κάτι που δεν έχει σημασία, καθώς δεν σχετίζεται καθόλου με την εγγενή φύση των εμπορευμάτων. Ο λόγος γι' αυτό δεν εντοπίζεται μόνο στο γεγονός ότι η προσοχή τους απορροφάται πλήρως από την ανάλυση του μεγέθους της αξίας. Βρίσκεται βαθύτερα. Η μορφή της αξίας του προϊόντος της εργασίας δεν είναι μόνο η πιο αφηρημένη, αλλά και η πιο οικουμενική μορφή που παίρνει το προϊόν στην αστική παραγωγή σφραγίζοντας την ως ένα ιδιαίτερο είδος κοινωνικής παραγωγής, ως εκ τούτου προσδίδοντας της τον ιδιαίτερο ιστορικό της χαρακτήρα.

Αν τότε αντιμετωπίσουμε τον εν λόγω τρόπο παραγωγής ως αιωνίως καθορισμένο από τη φύση για κάθε κατάσταση της κοινωνίας, αγνοούμε αναπόδραστα τη διαφοροποίηση της μορφής της αξίας, και κατά συνέπεια τη μορφή των εμπορευμάτων και των περαιτέρω εξελίξεων της, τη μορφή του κεφαλαίου, κλπ. Ανακαλύπτουμε λοιπόν ότι οι οικονομολόγοι, οι οποίοι συμφωνούν απόλυτα ότι ο χρόνος εργασίας αποτελεί το μέτρο του μεγέθους της αξίας, έχουν τις πιο περίεργες και αντιφατικές ιδέες για το χρήμα, την τελειοποιημένη μορφή του γενικού ισοδύναμου. Αυτό παρατηρείται με εντυπωσιακό τρόπο όταν πραγματεύονται το τραπεζικό σύστημα, όπου οι συνηθισμένοι ορισμοί του χρήματος είναι έωλοι. Αυτό οδήγησε στην άνοδο ενός αποκατασταθέντος εμποροκρατικού συστήματος (Ganilh, κλπ.), το οποίο δεν βλέπει στην αξία τίποτα άλλο παρά μια κοινωνική μορφή, ή μάλλον το άυλο φάντασμά της. Ας σημειωθεί μια για πάντα ότι όταν λέω «κλασική πολιτική οικονομία» εννοώ εκείνη την οικονομία, η οποία από την εποχή του W. Petty έχει διερευνήσει τις πραγματικές σχέσεις παραγωγής στην αστική κοινωνία σε αντίθεση με τη χυδαία οικονομία, η οποία ασχολείται μόνο με τις εμφανίσεις της αναμασώντας χωρίς τελειωμό τα υλικά που παρέχονται εδώ και πολύ καιρό από την επιστημονική οικονομία, επιδιώκοντας εύλογες εξηγήσεις για τα πιο ενοχλητικά φαινόμενα προς καθημερινή χρήση. Αλλά για τα υπόλοιπα, περιορίζονται στη σχολαστική συστηματικοποίηση διακηρύσσοντας αιώνιες αλήθειες, δηλαδή τις τετριμμένες ιδέες της αυτάρεσκης μπουρζουαζίας αναφορικά με τον δικό της κόσμο, που αποτελεί γι' αυτή τον καλύτερο από όλους.

4. «Οι οικονομολόγοι έχουν μια μοναδική μέθοδο δράσης. Γι' αυτούς υπάρχουν μόνο δύο είδη θεσμών, οι τεχνητοί και οι φυσικοί. Οι θεσμοί της φεουδαρχίας είναι τεχνητοί θεσμοί, ενώ εκείνοι της μπουρζουαζίας θεωρούνται ως φυσικοί. Σε αυτό μοιάζουν με τους θεολόγους, που επίσης εγκαθιδρύον δύο είδη θρησκείας. Κάθε θρησκεία που δεν είναι δική τους είναι μια εφεύρεση των ανθρώπων, ενώ η δική τους είναι μια αποκάλυψη του Θεού... Έτσι υπήρξε στην ιστορία, αλλά δεν υπάρχει πλέον» (Karl Marx, *Misère de la Philosophie. Réponse a la Philosophie de la Misère par M. Proudhon*, 1847, σ. 113).

Πραγματικά αστείος είναι ο κύριος Bastiat, ο οποίος φαντάζεται ότι οι αρχαίοι Έλληνες και Ρωμαίοι ζούσαν μόνο από τη λεηλασία. Αλλά όταν οι άνθρωποι λεηλατούν για αιώνες, πρέπει να υπάρχει πάντα κάτι για να αρπάξουν· τα αντικείμενα λεηλασίας πρέπει να αναπαράγονται συνεχώς. Φαίνεται λοιπόν ότι ακόμη και οι Έλληνες και οι Ρωμαίοι εφάρμοζαν κάποια παραγωγική διαδικασία, κατά συνέπεια, μια οικονομία, η οποία αποτελούσε την υλική βάση του κόσμου τους σε αντίστοιχο βαθμό με την αστική οικονομία ως βάση του σύγχρονου κόσμου μας. Ίσως βέβαια ο Bastiat να εννοεί ότι ένας τρόπος παραγωγής βασισμένος στη δουλεία βασίζεται σ' ένα σύστημα λεηλασίας. Σε αυτή την περίπτωση πατάει σε επικίνδυνο έδαφος. Εάν ένας στοχαστής γιγαντιαίου μεγέθους, όπως ο Αριστοτέλης, σφάλλει στην εκτίμησή του για τη δουλεία, γιατί ένας νάνος οικονομολόγος όπως ο Bastiat πρέπει να είναι ορθός στην εκτίμησή του για τη μισθωτή εργασία; Επωφελούμαι αυτής της ευκαιρίας για να αντικρούσω σύντομα μια αντίρρηση που έλαβα από μία γερμανο-αμερικανική εφημερίδα όταν εκδόθηκε το σύγγραμμά μου *Zur Kritik der Pol. Oekonomie*, 1859.

Κατά την εκτίμηση του εν λόγω εντύπου, η άποψή μου ότι ο κάθε ιδιαίτερος τρόπος παραγωγής και οι κοινωνικές σχέσεις που αντιστοιχούν σε αυτόν, με λίγα λόγια, ότι «η οικονομική δομή της κοινωνίας είναι η πραγματική βάση πάνω στην οποία δημιουργείται η νομική και πολιτική υπερκατασκευή και στην οποία αντιστοιχούν συγκεκριμένες κοινωνικές μορφές σκέψης»· ότι «ο τρόπος παραγωγής καθορίζει γενικά τον χαρακτήρα της κοινωνικής, πολιτικής και πνευματικής ζωής», όλα αυτά είναι πολύ αληθινά για τη δική μας εποχή, στην οποία υπερισχύουν τα υλικά συμφέροντα, αλλά όχι για τον Μεσαίωνα, όπου κυριαρχούσε ο Καθολικισμός, ούτε για την Αθήνα και τη Ρώμη, όπου κυριαρχούσε η πολιτική. Κατ' αρχάς, ξενίζει να υποθέτει κανείς ότι αυτές οι φλυαρίες για τον Μεσαίωνα και τον αρχαίο κόσμο είναι άγνωστες σε κάποιον. Όμως αν μη τι άλλο αποδεικνύεται έκδηλα σαφές ότι ο μεσαιωνικός κόσμος δεν μπορούσε να ζει από τον Καθολικισμό ούτε ο αρχαίος κόσμος από την πολιτική. Αντίθετα, είναι ο τρόπος με τον οποίον αποκτούσαν ένα μέσο διαβίωσης που εξηγεί γιατί εδώ η πολιτική και εκεί ο Καθολικισμός διαδραμάτισαν τον κυρίαρχο ρόλο. Κατά τα άλλα, δεν χρειάζεται κανείς να είναι άριστα εξοικειωμένος με την ιστορία της Ρωμαϊκής Δημοκρατίας, για παράδειγμα, για να γνωρίζει ότι η ιστορία της γαιοκτησίας αποτελεί την κρυφή

ιστορία της. Από την άλλη πλευρά, πάει πολύς καιρός που ο Δον Κιχώτης απέδειξε την πλάνη της υπόθεσης ότι ο πλανόδιος ιππότης είναι συμβατός με όλες τις οικονομικές μορφές της κοινωνίας.

5. S. Bailey, l., σ. 165.

6. Ο συγγραφέας των *Παρατηρήσεων* και ο S. Bailey κατηγορούν τον Ricardo ότι μετατρέπει την ανταλλακτική αξία από κάτι σχετικό σε κάτι απόλυτο. Το αντίθετο συμβαίνει. Έχει αναγάγει τη φαινομενική σχέση αυτών των αντικειμένων, όπως τα διαμάντια και τα μαργαριτάρια, στην οποία σχέση εμφανίζονται ως ανταλλακτικές αξίες και αποκαλύπτουν την πραγματική σχέση που κρύβεται πίσω από την εμφάνιση, δηλαδή τη σχέση μεταξύ τους, σε απλές εκφράσεις της ανθρώπινης εργασίας. Όταν οι οπαδοί του Ricardo απαντούν στον Bailey κάπως άκομψα και καθόλου πειστικά, αυτό συμβαίνει διότι δεν μπορούν να βρουν στα έργα του Ricardo τίποτα σχετικά με την εσωτερική αλληλουχία της αξίας και της μορφής της αξίας, δηλαδή της ανταλλακτικής αξίας.

25.6. Περί της πρωτόγονης συσσώρευσης του κεφαλαίου (*Το Κεφάλαιο*, 1867, Κεφάλαιο 26, Αποσπάσματα)[7]

1. Το Μυστικό της Πρωτόγονης Συσσώρευσης

Έχουμε εξετάσει τον τρόπο με τον οποίο το χρήμα μετατρέπεται σε κεφάλαιο: πώς από το κεφάλαιο παράγεται η υπεραξία και πώς από την υπεραξία παράγεται περισσότερο κεφάλαιο. Όμως η συσσώρευση του κεφαλαίου προϋποθέτει υπεραξία, η υπεραξία, με τη σειρά της, προϋποθέτει την καπιταλιστική παραγωγή, κι αυτή πάλι προϋποθέτει την ύπαρξη σχετικά μεγάλων μαζών κεφαλαίου και εργατικής δύναμης υπό τον έλεγχο των παραγωγών εμπορευμάτων. Έτσι, όλη αυτή η κίνηση φαίνεται να μετατρέπεται σε έναν φαύλο κύκλο, από τον οποίο βγαίνουμε μόνο αν υποθέσουμε μια «πρωτόγονη» συσσώρευση («πρότερη συσσώρευση» την ονομάζει ο Adam Smith), που προηγείται της καπιταλιστικής συσσώρευσης, μιας συσσώρευσης που δεν συνιστά το αποτέλεσμα του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, αλλά την αφετηρία του.

Η πρωτόγονη αυτή συσσώρευση σε επίπεδο πολιτικής οικονομίας διαδραματίζει τον ίδιο περίπου ρόλο με το προπατορικό αμάρτημα στη θεολογία. Ο Αδάμ δάγκωσε το μήλο κι έτσι έπεσε η αμαρτία πάνω σε όλο το ανθρώπινο γένος. Η προέλευσή της υποτίθεται ότι εξηγείται όταν τη διηγούνται ως περιστατικό του παρελθόντος. Παλαιότερα υπήρχαν δύο είδη ανθρώπων: οι εργατικοί, έξυπνοι και προπάντων λιτοδίαιτοι που αποτελούσαν την ελίτ και το άλλο είδος, τεμπέλικα χαμένα κορμιά που σπαταλούσαν σε γλέντια όλα όσα είχαν και ακόμα παραπάνω. Σίγουρα, ο μύθος του θεολογικού προπατορικού αμαρτήματος μας διηγείται πώς ο άνθρωπος καταδικάστηκε να τρώει το ψωμί του με τον ιδρώτα του προσώπου του, η ιστορία όμως του οικονομικού προπατορικού αμαρτήματος μας αποκαλύπτει ότι υπάρχουν άνθρωποι, για τους οποίους αυτό δεν είναι καθόλου ουσιαστικό. Το ίδιο κάνει! Έτσι έφτασε να πιστεύεται ότι το πρώτο είδος ανθρώπων συσσώρευσε πλούτο και το δεύτερο στο τέλος δεν είχε τίποτε άλλο να πουλήσει εκτός από το τομάρι του. Κι από αυτό το προπατορικό αμάρτημα χρονολογείται η φτώχεια της μεγάλης μάζας, που παρ' όλη την εργασία της εξακολουθεί να μην έχει τίποτε άλλο να πουλήσει εκτός από τον ίδιο τον εαυτό της, και ο πλούτος των λίγων διαρκώς αυξάνεται, παρόλο που από καιρό έχουν παύσει να εργάζονται. Τέτοια γελοία παραμύθια σερβίρει ακόμα και τώρα με την επίσημη σοβαρότητα ενός πολιτικού ανδρός για την υπεράσπισή της ο κύριος Θιέρσος στους κάποτε τόσο πνευματώδεις Γάλλους. Όμως μόλις αρχίζει να τίθεται η ιδιοκτησία ως ζήτημα, γίνεται ιερή υποχρέωση να ανακηρυχθεί το διανοητικό φαγητό για τα μωρά ως το μόνο που ανταποκρίνεται σε όλες τις ηλικίες και βαθμίδες ανάπτυξης. Στην πραγματική ιστορία της ανθρωπότητας είναι διαβόητο ότι τον πρώτο ρόλο διαδραματίζουν πάντα η κατάκτηση, η υποδούλωση, η ληστεία, ο φόνος, με δυο λόγια η βία. Στην ήπια όμως πολιτική οικονομία επικρατεί από ανέκαθεν το ειδυλλιακό. Το σωστό και η «εργασία» αποτελούσαν ανέκαθεν τα μοναδικά μέσα πλουτισμού, εξαιρώντας φυσικά κάθε φορά τον «φετινό χρόνο». Στην πραγματικότητα οι μέθοδοι της πρωταρχικής συσσώρευσης κάθε άλλο παρά ειδυλλιακές ήταν.

Καθ' εαυτά, το χρήμα και το εμπόρευμα δεν συνιστούν καταρχήν κεφάλαιο περισσότερο απ' ό,τι είναι μέσα παραγωγής και μέσα συντήρησης. Χρειάζεται να μετατραπούν σε κεφάλαιο. Η μετατροπή όμως αυτή μπορεί να συντελεστεί μονάχα κάτω από ορισμένους όρους, που επικεντρώνονται σε αυτό, δηλαδή, πρέπει δύο λογιών, πολύ διαφορετικοί ο ένας από τον άλλον, κάτοχοι εμπορευμάτων να έρθουν σε επαφή: από τη μια μεριά, οι κάτοχοι χρήματος, μέσων παραγωγής και μέσων συντήρησης, που σκοπός τους είναι να αξιοποιήσουν το ποσό αξίας που

7. Η μετάφραση έγινε από την έκδοση: Karl Marx, *Capital*, (επιμ.) Frederick Engels, Humboldt Publishing Co., New York, 1886, Μέρος 8, κεφ. 26.

κατέχουν αγοράζοντας ξένη εργατική δύναμη, και από την άλλη μεριά οι ελεύθεροι εργάτες, πωλητές της δικής τους εργατικής δύναμης κι επομένως πωλητές εργασίας. Ελεύθεροι εργάτες με τη διπλή έννοια του όρου, δηλαδή με την έννοια ότι ούτε αυτοί οι ίδιοι ανήκουν άμεσα στα μέσα παραγωγής, όπως οι δούλοι, οι δουλοπάροικοι κλπ., καθώς και με την έννοια πως δεν ανήκουν σε αυτούς μέσα παραγωγής, όπως συμβαίνει λχ. με τους ιδιοκτήτες-αγρότες που διαχειρίζονται μόνοι το νοικοκυριό τους κλπ. όντας λοιπόν ελεύθεροι, απαλλαγμένοι από αυτά τα μέσα παραγωγής. Με την εν λόγω πώλωση της αγοράς για εμπορεύματα δημιουργούνται οι βασικοί όροι της καπιταλιστικής παραγωγής. Το καπιταλιστικό σύστημα προϋποθέτει τον πλήρη διαχωρισμό των εργατών από την ιδιοκτησία όλων των μέσων πραγματοποίησης της εργασίας. Από τη στιγμή που η καπιταλιστική παραγωγή στέκει πια στα δικά της πόδια, δεν διατηρεί μόνο αυτόν τον διαχωρισμό, μα και τον αναπαράγει σε ολοένα αυξανόμενη κλίμακα. Επομένως, η διαδικασία που ανοίγει τον δρόμο για το καπιταλιστικό σύστημα δεν μπορεί να είναι άλλη από τη διαδικασία διαχωρισμού του εργάτη από την ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής, μια διαδικασία που, από τη μια μεριά, μετατρέπει τα κοινωνικά μέσα συντήρησης και παραγωγής σε κεφάλαιο, και από την άλλη τους άμεσους παραγωγούς σε μισθωτούς εργάτες. Επομένως, η λεγόμενη πρωτόγονη συσσώρευση δεν αποτελεί τίποτα άλλο παρά την ιστορική διαδικασία διαχωρισμού του παραγωγού από τα μέσα παραγωγής. Εμφανίζεται ως «πρωτόγονη» διότι αποτελεί την προϊστορία του κεφαλαίου και του αντίστοιχου τρόπου παραγωγής.

Η οικονομική δομή της καπιταλιστικής κοινωνίας αναδύθηκε μέσα από την οικονομική δομή της φεουδαρχικής κοινωνίας. Η διάλυση της δεύτερης απελευθέρωσε τα στοιχεία της πρώτης.

Ο άμεσος παραγωγός, ο εργάτης, μπόρεσε να διαθέσει τον εαυτό του όπως αυτός επιθυμούσε μόνον αφού είχε παύσει να είναι προσδεμένος στη γη και άρα να παραμένει δουλοπάροικος ή υποτελής σε ένα άλλο πρόσωπο. Για να γίνει όμως ελεύθερος πωλητής της εργατικής του δύναμης και να μεταφέρει το εμπόρευμά του όπου βρίσκονται αγοραστές, έπρεπε ακόμα να έχει ξεφύγει από την κυριαρχία των συντεχνιών, των κανονισμών τους σχετικά με τους μαθητευόμενους και τους έμμισθους τεχνίτες, καθώς και από τις περιοριστικές εργασιακές τους διατάξεις. Έτσι λοιπόν, η ιστορική κίνηση που μετατρέπει τους παραγωγούς σε μισθωτούς εργάτες εμφανίζεται από τη μια ως η χειραφέτησή τους από τις φεουδαρχικές υποχρεώσεις και από τον συντεχνιακό εξαναγκασμό – και για τους αστούς ιστοριογράφους μας υπάρχει μονάχα αυτή η πλευρά. Από την άλλη, αυτοί οι νεο-απελευθερωμένοι γίνονται όμως πωλητές του ίδιου του εαυτού τους μόνο αφού τους έχουν αποστερήσει από τα δικά τους μέσα παραγωγής και όλες τις εγγυήσεις για την ύπαρξή τους, που τους παραχωρούσαν οι παλιοί φεουδαρχικοί θεσμοί. Και η ιστορία της απαλλοτρίωσής τους έχει γραφτεί στα χρονικά της ανθρωπότητας με γράμματα από αίμα και φωτιά.

Οι βιομήχανοι καπιταλιστές, αυτοί οι νέοι δυνάστες, ήταν, από τη μεριά τους, υποχρεωμένοι να εκτοπίσουν όχι μόνο τους συντεχνιακούς χειροτέχνες μαστόρους, μα και τους φεουδάρχες άρχοντες που κατείχαν τις πηγές του πλούτου. Απ' αυτή την άποψη η άνοδός τους παρουσιάζεται σαν καρπός ενός νικηφόρου αγώνα ενάντια στη φεουδαρχική εξουσία και στα εξοργιστικά προνόμιά της, καθώς και ενάντια στις συντεχνίες και στα δεσμά που είχαν βάλει στην ελεύθερη ανάπτυξη της παραγωγής και στην ελεύθερη εκμετάλλευση του ανθρώπου από τον άνθρωπο. Οι ιππότες της βιομηχανίας[8] όμως κατάφεραν να εκτοπίσουν τους ιππότες του ξίφους, επειδή εκμεταλλεύτηκαν γεγονότα για τα όποια δεν ευθύνονταν καθόλου οι ίδιοι. Ανέβηκαν με μέσα εξίσου βρόμικα με εκείνα που ο Ρωμαίος απελεύθερος είχε κάποτε χρησιμοποιήσει για να μετατραπεί σε αφέντη του κυρίου του.[9]

Η αφετηρία της εξέλιξης που παράγει τόσο τον μισθωτό εργάτη όσο και τον καπιταλιστή ήταν ο καταναγκασμός του εργάτη. Η εξέλιξη συνίστατο σε μια αλλαγή στη μορφή αυτού του καταναγκασμού, στη μετατροπή της φεουδαρχικής εκμετάλλευσης σε καπιταλιστική. Για να κατανοήσουμε την πορεία της δε χρειάζεται να ανατρέξουμε πολύ πίσω. Παρόλο που οι απαρχές της καπιταλιστικής παραγωγής εντοπίζονται σποραδικά ήδη τον 14ο και 15ο αιώνα σε μερικές πόλεις της Μεσογείου, η καπιταλιστική εποχή χρονολογείται μόλις από τον 16ο αιώνα και έπειτα. Εκεί που κάνει την εμφάνισή της έχει συντελεστεί από καιρό η κατάργηση της δουλοπαροικίας, και από αρκετό καιρό έχει αρχίσει να σβήνει το πιο λαμπρό δημιούργημα του Μεσαίωνα, η ύπαρξη κυρίαρχων πόλεων.

Στην ιστορία της πρωτόγονης συσσώρευσης οι επαναστάσεις που άφησαν εποχή είναι αυτές που χρησίμευσαν ως μοχλοί για τη σχηματιζόμενη τάξη των καπιταλιστών, ιδίως όμως οι στιγμές όπου ξαφνικά και με τη βία μεγάλες μάζες ανθρώπων αποσπάστηκαν από τα μέσα διαβίωσής τους και πετάχτηκαν στην αγορά εργασίας ως «αδέσμευτοι» προλετάριοι. Η απαλλοτρίωση του παραγωγού της υπαίθρου, του χωρικού, από τη γη αποτελεί τη βάση της όλης διαδικασίας. Η ιστορία αυτής της απαλλοτρίωσης έχει διαφορετικές εκφάνσεις στις διάφορες χώρες, τις οποίες διατρέχει σε διαφορετικές διαδοχικές σειρές και ιστορικές εποχές. Βέβαια μόνο στην Αγγλία πήρε την κλασική της μορφή και γι' αυτό τη χρησιμοποιούμε ως παράδειγμα.

8. ΣτΜ: Στο πρωτότυπο «chevaliers d' industrie».
9. ΣτΜ: Στο πρωτότυπο «patronus».

2. Η απαλλοτρίωση του γεωργικού πληθυσμού από τη γη

Στα τέλη του 14ου αιώνα, η δουλοπαροικία είχε ουσιαστικά εξαφανιστεί στην Αγγλία. Η συντριπτική πλειονότητα του πληθυσμού αποτελούνταν τότε, κι ακόμα περισσότερο τον 15ο αιώνα, από ελεύθερους αγρότες, ανεξάρτητα από τον φεουδαρχικό όρο που δήλωνε την ιδιοκτησία τους. Στα μεγάλα αρχοντικά κτήματα ο αρχαίος επιστάτης που κι ο ίδιος ήταν δουλοπάροικος, εκτοπίστηκε από τον ελεύθερο αγρότη. Οι μισθωτοί γεωργοί αποτελούνταν εν μέρει από αγρότες που αξιοποιούσαν τον ελεύθερο χρόνο τους πιάνοντας δουλειά σε μεγάλους γαιοκτήμονες και εν μέρει από μια ιδιαίτερη σχετικώς και απολύτως ολιγάριθμη τάξη μισθωτών γεωργών. Ουσιαστικά, οι τελευταίοι ήταν ταυτόχρονα και αυτοτελείς αγρότες, καθώς, εκτός από τον μισθό τους, τους παραχωρούσαν μαζί με την αγροικία και αρόσιμη γη τεσσάρων ή περισσότερων στρεμμάτων. Επιπλέον, μαζί με τους χωρικούς, απολάμβαναν την επικαρπία της κοινής γης, η οποία λειτουργούσε ως βοσκότοπος για τα βοοειδή τους, ενώ τους εφοδίαζε με ξυλεία, καυσόξυλα, τύρφη κλπ. Σε όλες τις χώρες της Ευρώπης, η φεουδαρχική παραγωγή χαρακτηριζόταν από το μοίρασμα της γης ανάμεσα σε όσο το δυνατό περισσότερα επιμέρους φέουδα. Η δύναμη του φεουδάρχη άρχοντα, όπως και του βασιλέα, δε στηριζόταν στο μέγεθος των γαιοπροσόδων του, αλλά στον αριθμό των υπηκόων του, και ο αριθμός αυτός εξαρτιόταν από τον αριθμό των αγροτών με ιδιοκτησία. Έτσι, παρόλο που η αγγλική γη, ύστερα από τη νορμανδική κατάκτηση, είχε χωριστεί σε γιγάντιες βαρονίες, που συχνά μια μόνο από αυτές περιλάβαινε 900 παλιές αγγλοσαξονικές λορδίες, ήταν κατάσπαρτη από μικρά αγροτικά νοικοκυριά, που διακόπτονταν κάπου-κάπου από μεγάλες φεουδαρχικές επικράτειες. Τέτοιου είδους καταστάσεις, μαζί με την ταυτόχρονη άνθιση των πόλεων, ένα έντονο χαρακτηριστικό του 15ου αιώνα, έκαναν δυνατή τη συγκέντρωση του λαϊκού εκείνου πλούτου, που περιγράφεται τόσο εύγλωττα από τον Καγκελάριο Fortescue στο *Laudes legum Angliae*[10], το οποίο βέβαια απέκλειε τον πλούτο του κεφαλαίου.

Το προανάκρουσμα της επανάστασης που έθεσε τη βάση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, παρουσιάστηκε στο τελευταίο τρίτο του 15ου και στις πρώτες δεκαετίες του 16ου αιώνα. Στην αγορά εργασίας εισήχθη μια μάζα ελεύθερων προλετάριων που προέκυψε από τη διάλυση των ομάδων ακολούθων των φεουδαρχών, οι οποίοι, όπως πολύ σωστά παρατηρεί ο Sir James Steuart, «γιόμιζαν παντού ανώφελα τα σπίτια και τις αυλές», παντού ένα προϊόν αστικής ανάπτυξης, στη μάχη για την απόλυτη κυριαρχία, επιτάχυνε τη βίαιη διάλυση αυτών των ακολουθιών, χωρίς όμως να συνιστά την αποκλειστική αιτία της. Σε μια αδίστακτη σύγκρουση με τον βασιλιά και το κοινοβούλιο, οι μεγάλοι φεουδαρχικοί άρχοντες δημιούργησαν ένα ασύγκριτα μεγαλύτερο προλεταριάτο με τη βίαιη έξωση της αγροτιάς από τη γη, στην οποία ο τελευταίος είχε το ίδιο φεουδαρχικό δικαίωμα όπως ο κύριος του, και με τον σφετερισμό των κοινών γαιών. Η άμεση ώθηση για αυτό δόθηκε στην Αγγλία από την άνθηση της μανιφακτούρας μάλλινων υφασμάτων στη Φλάνδρα και από την αντίστοιχη ανατίμηση του μαλλιού στην Αγγλία. Η παλιά φεουδαρχική αριστοκρατία είχε καταβροχθιστεί από τους μεγάλους φεουδαρχικούς πολέμους, ενώ η καινούρια αποτελούσε τέκνο της εποχής της, θεωρώντας το χρήμα ως την εξουσία όλων των εξουσιών. Έτσι η μετατροπή των χωραφιών σε βοσκές προβάτων έγινε το σύνθημά της. Ο Harrison στο έργο του *Description of England. Prefixed to Holinshed's Chronicle* περιγράφει πώς η απαλλοτρίωση των μικρών αγροτών καταστρέφει τη χώρα. «What care our great incroachers?» (Τι τους νοιάζει τους μεγάλους μας σφετεριστές;). Τα οικήματα των αγροτών και οι καλύβες των εργατών κατεδαφίστηκαν με τη βία ή αφέθηκαν να καταρρεύσουν. «Αν θελήσουμε» –υποστηρίζει ο Harrison– «να συγκρίνουμε τα παλαιότερα αρχεία κάθε αρχοντικού κτήματος με τα σημερινά, θα διαπιστώσουμε ότι έχουν εξαφανιστεί αναρίθμητα σπίτια και μικρά αγροτικά νοικοκυριά, ότι η γη τρέφει πολύ λιγότερους ανθρώπους, ότι πολλές πόλεις έχουν ξεπέσει, παρ' όλο που μερικές ανθίζουν... Θα μπορούσα να αφηγηθώ πολλά για πόλεις και χωριά που τα έχουν καταστρέψει για να τα μετατρέψουν σε βοσκές προβάτων και όπου μένουν όρθιοι μονάχα οι αρχοντικοί πύργοι». Τα παράπονα εκείνων των παλιών χρονικών χαρακτηρίζονται πάντα από υπερβολές, σκιαγραφούν όμως με ακρίβεια την εντύπωση που προκάλεσαν στους σύγχρονούς τους η επανάσταση στις σχέσεις παραγωγής. Μια σύγκριση των συγγραμμάτων του καγκελάριου Fortescue και του Thomas More δείχνει παραστατικά το χάσμα που ανοίγεται ανάμεσα στον 15ο και στον 16ο αιώνα. Όπως υπογραμμίζει ορθά ο Thornton, η αγγλική εργατική τάξη γκρεμίστηκε χωρίς ενδιάμεσα μεταβατικά στάδια από τη χρυσή εποχή της στη σιδερένια.

Η νομοθεσία τρόμαξε μπρος σε αυτή την επανάσταση. Δεν βρισκόταν ακόμα στο ύψος εκείνο του πολιτισμού, όπου ο «πλούτος του έθνους» (δηλαδή η δημιουργία κεφαλαίου και η ανελέητη εκμετάλλευση και εξαθλίωση της λαϊκής μάζας) φαντάζει ως η «ultima Thule» («η έσχατη Θούλη», δηλαδή το άκρον άωτον) της πολιτικής δεξιότητας. Ο Bacon στη συγγραφή του έργου του περί της ιστορίας του Ερρίκου Ζ΄ λέει: «Οι περιφράξεις την εποχή εκείνη (1489) έγιναν πιο συχνές, όταν η γόνιμη γη μετατρεπόταν σε βοσκοτόπια για πρόβατα που μπορούν εύκολα να τα επιβλέπουν λίγοι τσομπάνηδες, ενώ κτήματα που δίνονταν με νοίκι για ισόβια χρήση ή για έναν χρόνο (όπου

10. ΣτΜ: *Έπαινος για τους Νόμους της Αγγλίας*. Έργο του Άγγλου δικαστή και νομικού Sir John Fortescue (1385 – 1479).

ζούσε ένα μεγάλο μέρος των μικροκαλλιεργητών) προσαρτήθηκαν στα κτήματα των αρχόντων. Αυτό επέφερε τον ξεπεσμό του λαού, και κατά συνέπεια τον ξεπεσμό των πόλεων, των εκκλησιών, την ελάττωση της δεκάτης και πάει λέγοντας... Αξιοθαύμαστη φάνηκε τότε η σοφία του βασιλιά και του κοινοβουλίου ως προς τη θεραπεία αυτού του κακού... Έλαβαν μέτρα ενάντια σε αυτές τις περιφράξεις των κοινοτικών γαιών, που ερήμωναν τον τόπο από τον πληθυσμό του και εναντίον της μετατροπής τους σε βοσκές, που ακολούθησε κατά πόδας τις περιφράξεις τους και ερήμωνε τον τόπο από τον πληθυσμό του». Ένας νόμος του Ερρίκου Ζ΄, το 1489 (Κεφ. 19), απαγόρευε την καταστροφή των αγροτικών σπιτιών, που συνοδεύονταν από τουλάχιστον 20 στρέμματα γη. Με την πράξη 25 του Ερρίκου Η΄ ο ίδιος νόμος ανανεώθηκε. Η πράξη αυτή αναφέρει ανάμεσα σε άλλα πως «πολλές φάρμες και μεγάλα κοπάδια ζώων, ιδιαίτερα προβάτων, συγκεντρώνονται σε λίγα χέρια, πως έτσι οι γαιοπρόσοδοι αυξήθηκαν πολύ, ενώ η γεωργία ξέπεσε, ότι κατεδαφίστηκαν εκκλησίες και σπίτια και πως τεράστιες μάζες λαού έγιναν ανίκανες να συντηρήσουν τον εαυτό τους και τις οικογένειές τους». Γι' αυτό η Πράξη ορίζει να ξαναχτιστούν τα κατεστραμμένα αγροτικά νοικοκυριά και καθορίζει την αναλογία ανάμεσα στη γη που καλλιεργείται με σιτηρά και στη γη που χρησιμοποιείται για βοσκή, κλπ. Μία Πράξη του 1533 μέμφεται μερικούς ιδιοκτήτες που έχουν 24.000 πρόβατα και περιορίζει τον μέγιστο αριθμό προβάτων σε 2.000. Όμως τα παράπονα του λαού και η νομοθεσία ενάντια στην απαλλοτρίωση των μικρών αγροτών που, αρχίζοντας από την εποχή του Ερρίκου Ζ΄, συνεχίστηκε επί 150 χρόνια δεν είχαν αποτέλεσμα. Το μυστικό της αποτυχίας τους μας το φανερώνει άθελά του ο Bacon: «ο νόμος του Ερρίκου Ζ΄ –υποστηρίζει στο *Essays, civil and moral*, δοκίμιο 29– ήταν σοβαρός και αξιοθαύμαστος, καθώς δημιούργησε αγροκτήματα και γεωργικά νοικοκυριά ορισμένου μεγέθους, δηλαδή καθόριζε μια τέτοια αναλογία γης γι' αυτά, ώστε να τους δώσει τη δυνατότητα να θρέψουν υπηκόους με εύλογο πλούτο χωρίς να βρίσκονται σε κατάσταση υποδούλωσης, γιατί διατηρούσε το αλέτρι στα χέρια των ιδιοκτητών και όχι των μισθωτών». Αντίθετα, αυτό που απαιτούσε το καπιταλιστικό σύστημα ήταν να βρίσκονται οι μάζες των ανθρώπων σε κατάσταση δουλείας, να μετατραπούν σε μισθωτούς εργάτες και τα μέσα εργασίας τους σε κεφάλαιο. Στη διάρκεια αυτής της μεταβατικής περιόδου η νομοθεσία προσπάθησε να διασώσει και τα 16 στρέμματα γης που παραχωρούνταν στον μισθωτό εργάτη γης απαγορεύοντάς του να δέχεται νοικάρηδες στο σπίτι του. Το 1627, επί βασιλείας Ιακώβου Α΄, ο Roger Crocker από το Front Mil καταδικάστηκε, γιατί έκτισε μία αγροικία στην έπαυλή του χωρίς το μόνιμο συμπλήρωμα των 16 στρεμμάτων. Ακόμη και πολύ αργότερα, το 1638, επί Κάρολου Α΄, θεσπίστηκε μια Βασιλική Επιτροπή για να επιβάλει την εφαρμογή των παλιών νόμων, ιδίως του νόμου για τα 16 στρέμματα γης. Και στην εποχή του Cromwell απαγορεύθηκε σε ακτίνα 4 μιλίων γύρω από το Λονδίνο το κτίσιμο σπιτιών χωρίς να έχουν το συμπλήρωμα των 16 στρεμμάτων γης. Και μετέπειτα όμως, στο πρώτο μισό του 18ου αιώνα ακούγονται παράπονα, όταν η κατοικία του εργάτη γης δεν έχει σαν συμπλήρωμα 4 έως 8 στρέμματα γης. Σήμερα είναι ευτυχής εάν η κατοικία του έχει ένα κηπάκι ή αν μακριά από αυτή μπορεί να νοικιάσει μερικές πιθαμές γη. «Οι γαιοκτήμονες και οι αγρότες –αναφέρει ο δρ Hunter– ενεργούν εδώ χέρι-χέρι. Μερικά στρέμματα γης σαν συμπλήρωμα της αγροικίας του θα έκαναν τον εργάτη γης υπερβολικά ανεξάρτητο».

Η διαδικασία βίαιης απαλλοτρίωσης του λαού δέχτηκε κατά τον 16ο αιώνα μια καινούρια φοβερή ώθηση με τη Μεταρρύθμιση και με την κολοσσιαία καταλήστευση των εκκλησιαστικών κτημάτων που την ακολούθησε. Το καιρό της Μεταρρύθμισης η Καθολική Εκκλησία ήταν φεουδαρχική ιδιοκτήτρια μεγάλου μέρους της αγγλικής γης. Η κατάργηση των μοναστηριών κλπ. μετέτρεψε σε προλετάριους τους κατοίκους τους. Τα ίδια τα εκκλησιαστικά κτήματα στο μεγαλύτερο μέρος τους χαρίστηκαν σε άρπαγες ευνοούμενους του βασιλιά ή πουλήθηκαν σε εξευτελιστική τιμή σε κερδοσκόπους αγρότες και κατοίκους των πόλεων, που έδιωχναν μαζικά τους πρώην κληρονομικούς υπο-μισθωτές αγρότες και συνένωσαν τα χωράφια τους. Το εγγυημένο με νόμο δικαίωμα των εξαθλιωμένων αγροτών να παίρνουν ένα μέρος της δεκάτης των εκκλησιών τους αφαιρέθηκε σιωπηρά. «Pauper ubique jacet», παντού υπάρχουν φτωχοί, αναφώνησε η βασίλισσα Ελισάβετ ύστερα από μια περιοδεία της στην Αγγλία. Τέλος, το τεσσαρακοστό τρίτο έτος της βασιλείας της το έθνος αναγκάστηκε να αναγνωρίσει επίσημα τον παουπερισμό με την καθιέρωση του φόρου για τους φτωχούς. «Οι συγγραφείς αυτού του νόμου ντράπηκαν να πουν ανοιχτά τους λόγους που τον επέβαλαν και, παρά τα καθιερωμένα, τον δημοσίευσαν χωρίς καμία προεισαγωγή». Με τον νόμο 4 του 16ου έτους της βασιλείας του Κάρολου Α΄, ο νόμος αυτός μετατράπηκε σε τακτικό νόμο και μάλιστα μόνο το 1834 έλαβε μια καινούρια, αυστηρότερη μορφή. Αυτά τα άμεσα επακόλουθα της Μεταρρύθμισης δεν ήταν τα διαρκέστερα. Η εκκλησιαστική ιδιοκτησία αποτελούσε το θρησκευτικό φρούριο των αρχαϊκών σχέσεων γαιοκτησίας. Με την πτώση της δεν μπορούσαν να κρατηθούν οι εν λόγω σχέσεις.

Ακόμα και στις τελευταίες δεκαετίες του 17ου αιώνα, η τάξη των ανεξάρτητων αγροτών ήταν περισσότερο πολυάριθμη από την τάξη των κτηματιών. Είχε αποτελέσει την κύρια δύναμη του Cromwell και, σύμφωνα με την ομολογία του Macaulay, βρισκόταν σε πλεονεκτική αντίθεση προς τους μεθύστακες μικροευγενείς της υπαίθρου

και τους υπηρέτες τους καθώς και τους παπάδες του χωριού, που ένα από τα καθήκοντά τους ήταν να παντρέψουν την «ευνοούμενη υπηρέτρια» του αφέντη. Γύρω στα 1750 είχε πια εξαφανιστεί η τάξη των ανεξάρτητων αγροτών, όπως εξαφανίστηκε στις τελευταίες δεκαετίες του 18ου αιώνα και το τελευταίο ίχνος κοινοτικής ιδιοκτησίας των αγροτικών εργατών. Αφήνουμε κατά μέρος τα καθαρώς οικονομικά ελατήρια της επανάστασης στη γεωργία, για να ασχοληθούμε αποκλειστικά με τα βίαια μέσα που χρησιμοποιήθηκαν.

Μετά την παλινόρθωση των Stuart οι γαιοκτήμονες επέβαλαν με νόμο έναν σφετερισμό, που συντελέστηκε και στην ηπειρωτική Ευρώπη χωρίς τις παραμικρές νομοθετικές τυπικότητες. Κατήργησαν το φεουδαρχικό καθεστώς γαιοκτησίας – δηλαδή απήλλαξαν τη γη από τις υποχρεώσεις προς το Κράτος, «αποζημίωσαν» το Κράτος επιβάλλοντας φόρους στην αγροτιά και στην υπόλοιπη μάζα του λαού, μετέτρεψαν αυθαίρετα σε σύγχρονη ατομική ιδιοκτησία τους τα δικαιώματα της σύγχρονης ιδιοκτησίας σε κτήματα, που πάνω τους κατείχαν μονάχα τίτλους φεουδαρχικούς και τελικά, θέσπισαν τους νόμους εκείνους σχετικά με την εγκατάσταση που, τηρουμένων των αναλογιών, άσκησαν στους Άγγλους γεωργούς την ίδια επίδραση που άσκησε το διάταγμα του Τάταρου Μπόρις Γκοντουνόφ στη ρωσική αγροτιά.

Η «ένδοξη Επανάσταση» έφερε στην εξουσία, μαζί με τον Γουλιέλμο Γ΄ της Οράγγης, τους γαιοκτήμονες και καπιταλιστές κυνηγούς της υπεραξίας. Αυτοί εγκαινίασαν τη νέα εποχή ασκώντας σε κολοσσιαία κλίμακα τη λήστευση των κρατικών γαιών που ως τότε είχε συντελεστεί σε μέτριο μόνο βαθμό. Οι γαίες αυτές χαρίστηκαν, πουλήθηκαν σε εξευτελιστικές τιμές ή προσαρτήθηκαν σε ιδιωτικά κτήματα με άμεσο σφετερισμό. Όλα αυτά έγιναν χωρίς την παραμικρή τήρηση των νόμιμων τύπων. Η περιουσία του στέμματος που ιδιωτικοποιήθηκε με τέτοιες απάτες, μαζί με την καταλήστευση των εκκλησιαστικών κτημάτων, στον βαθμό που δεν τα έχασαν αργότερα στη διάρκεια της δημοκρατικής επανάστασης, αποτελούν τη βάση των σημερινών πριγκιπικών κτημάτων της αγγλικής ολιγαρχίας. Οι αστοί καπιταλιστές ευνόησαν την επιχείρηση αυτή, έχοντας κατά νου, ανάμεσα στα άλλα, να προωθήσουν το ελεύθερο εμπόριο της γης, να επεκτείνουν την επικράτεια της σύγχρονης γεωργίας στο σύστημα γεωργικής μεγαλοεπιχείρησης και να αυξήσουν την προσφορά των διαθέσιμων προλετάριων από την ύπαιθρο κλπ. Επιπλέον η καινούρια αριστοκρατία της γης ήταν η φυσική σύμμαχος της νέας τραπεζοκρατίας, των πρωτοεμφανιζόμενων μεγιστάνων του χρήματος και των μεγάλων επιχειρηματιών μανιφακτούρας, που τότε στηρίζονταν σε προστατευτικούς δασμούς. Στη περίπτωση αυτή η αγγλική αστική τάξη ενέργησε σοφά για τα συμφέροντά της, όπως επίσης είχαν ενεργήσει οι Σουηδοί αστοί που, αντίθετα, χέρι-χέρι, με τον οικονομικό τους σύμμαχο, την αγροτιά, υποστήριξαν τους βασιλιάδες ώστε να ξαναπάρουν με τη βία στην κατοχή τους τις γαίες του στέμματος που είχε σφετεριστεί η ολιγαρχία. Αυτό ξεκίνησε από το 1604, επί Καρόλου Ι΄ και Καρόλου ΙΑ΄.

Η κοινοτική ιδιοκτησία –πάντοτε διαφορετική από την κρατική ιδιοκτησία που μόλις εξετάσαμε– αποτελούσε έναν αρχαίο τευτονικό θεσμό που εξακολουθούσε να λειτουργεί αρρήτως και υπό τη φεουδαρχία. Είδαμε πως ο βίαιος σφετερισμός της, που συνοδευόταν συνήθως από τη μετατροπή των χωραφιών σε βοσκές, άρχισε στα τέλη του 15ου αιώνα και συνεχίστηκε τον 16ο. Τότε όμως η διαδικασία αυτή συντελούνταν σαν ατομική πράξη βίας, που η νομοθεσία μάταια καταπολεμούσε για μια περίοδο 150 ετών. Η πρόοδος που σημειώθηκε τον 18ο αιώνα φανερώνεται στο γεγονός ότι ο ίδιος ο νόμος γίνεται το μέσο για την καταλήστευση της λαϊκής γης, παρόλο που οι μεγάλοι κτηματίες χρησιμοποιούν επίσης τις μικρές τους ιδιωτικές μεθόδους. Η κοινοβουλευτική μορφή της ληστείας έγκειται στους νόμους για την περίφραξη των κοινοτικών γαιών – με άλλα λόγια διατάγματα, με τα οποία οι γαιοκτήμονες δωρίζουν στον ίδιο τον εαυτό τους σαν ατομική τους ιδιοκτησία τη λαϊκή γη, επρόκειτο δηλαδή για διατάγματα απαλλοτρίωσης του λαού. Ο σερ F. M. Eden αντικρούει ο ίδιος την κατεργάρικη δικολαβική συνηγορία του, στην οποία προσπαθεί να παρουσιάσει την κοινοτική ιδιοκτησία σαν ατομική ιδιοκτησία των μεγάλων γαιοκτημόνων που πήραν τη θέση των φεουδαρχών, όταν ζητάει ο ίδιος «έναν γενικό Νόμο της Βουλής για την περίφραξη των κοινοτικών γαιών», (ομολογώντας έτσι πως είναι αναγκαίο ένα κοινοβουλευτικό πραξικόπημα για τη μετατροπή τους σε ατομική ιδιοκτησία) και επιπλέον αιτείται από το νομοθετικό σώμα αποζημίωση για τους απαλλοτριωμένους φτωχούς.

Ενώ τη θέση των ανεξάρτητων αγροτών πήραν κατά βούληση οι ενοικιαστές, μικροί κτηματίες που νοίκιαζαν τη γη σε ετήσια βάση, ένα πλήθος δουλοπρεπών ανθρώπων εξαρτημένων από την αυθαιρεσία των γαιοκτημόνων, η συστηματικά διεξαγόμενη λεηλασία της κοινοτικής ιδιοκτησίας συνετέλεσε, παράλληλα με την καταλήστευση των κοινοτικών γαιών, στη γιγάντωση των μεγάλων εκείνων αγροκτημάτων, που τον 18ο αιώνα αποκαλούνταν κεφαλαιακές φάρμες ή φάρμες των εμπόρων και στην «ελευθέρωση» του αγροτικού πληθυσμού ώστε να μετατραπεί σε προλετάριους για τη βιομηχανία.

Ωστόσο, ο 18ος αιώνας δεν καταλάβαινε στον ίδιο βαθμό με τον 19ο αιώνα την ταύτιση ανάμεσα στον εθνικό πλούτο και τη λαϊκή φτώχεια. Όθεν, η εντονότατη πολεμική στην οικονομική βιβλιογραφία της εποχής εκείνης σχετικά με την «περίφραξη της κοινοτικής γης». Από το τεράστιο σχετικό υλικό που έχω μπροστά μου παραθέτω μερι-

κά αποσπάσματα, γιατί έτσι δίνεται μια ζωντανή εικόνα της κατάστασης. «Σε πολλές ενορίες του Hertfordshire, γράφει ένας αγανακτισμένος, 24 αγροκτήματα με 200-600 στρέμματα γη κατά μέσο όρο το καθένα, συγχωνεύτηκαν σε τρία». «Στο Northamptonshire και στο Leicestershire η περίφραξη των κοινοτικών γαιών έλαβε μεγάλες διαστάσεις, ενώ οι περισσότερες εκτάσεις που αποδόθηκαν σε λόρδους, που προέκυψαν από τις περιφράξεις, μετατράπηκαν σε βοσκές, συνεπεία των οποίων είναι ότι σε πολλές εξ αυτών δεν καλλιεργούνται σήμερα ούτε 200 στρέμματα ενώ παλιά καλλιεργούνταν 6000... Τα χαλάσματα πρώην κατοικιών, αχυρώνων, στάβλων κλπ. συνιστούν τα μοναδικά ίχνη των πρώην κατοικιών. Σε πολλά μέρη από εκατό σπίτια και οικογένειες απέμειναν οκτώ ή δέκα... όπου η περίφραξη έγινε μόλις πριν από 15 με 20 χρόνια, υπάρχουν πολύ λίγοι ιδιοκτήτες γης σε σύγκριση με τον αριθμό που υπήρχε πρώτα, όταν η καλλιέργεια γινόταν σε απερίφρακτη γη. Δεν είναι ασυνήθιστο το φαινόμενο τέσσερις ή πέντε πλούσιοι κτηνοτρόφοι να σφετερίζονται ολόκληρες εκτάσεις που υπάγονταν σε έναν λόρδο, που πριν βρίσκονταν στα χέρια είκοσι με τριάντα κτηματιών και ισάριθμων μικρότερων ιδιοκτητών και άλλων κατοίκων. Όλοι αυτοί εκδιώχθηκαν μαζί με τις οικογένειές τους από τα κτήματά τους, μαζί με πολλές άλλες οικογένειες που τις απασχολούσαν και τις συντηρούσαν». Η γη που προσαρτούσε ο γείτονας λόρδος γαιοκτήμονας με το πρόσχημα της περίφραξης δεν ήταν μονάχα χέρσα γη, αλλά συχνά ήταν γη που την καλλιεργούσαν έναντι μιας ορισμένης πληρωμής στην κοινότητα ή γη που την καλλιεργούσαν από κοινού. «Εδώ έχω κατά νου την περίφραξη ανοιχτών ως τότε αγρών και γαιών, που καλλιεργούνται κιόλας. Ακόμα και αυτοί που συνηγορούν υπέρ των περιφράξεων ομολογούν πως οι περιφράξεις δυναμώνουν το μονοπώλιο των μεγάλων κτηματιών, ανεβάζουν τις τιμές των τροφίμων και ερημώνουν τον τόπο από τον πληθυσμό του... ακόμα και η περίφραξη χέρσων γαιών, όπως γίνεται σήμερα, στερεί τον φτωχό από ένα μέρος των μέσων ύπαρξής του και μεγαλώνει κτήματα που είναι κιόλας πολύ μεγάλα». «Αν, λέει ο Dr. Price, η γη περάσει στα χέρια λίγων μεγάλων κτηματιών, οι μικροί κτηματίες (που προηγουμένως τους χαρακτήρισε ο ίδιος σαν «ένα πλήθος μικρών ιδιοκτητών και ενοικιαστών, που συντηρούν τους εαυτούς τους και τις οικογένειές τους με το προϊόν της γης την οποία καλλιεργούν, με πρόβατα, πουλερικά, γουρούνια κλπ. που τα στέλνουν να βοσκήσουν στην κοινοτική γη, κι έτσι αγοράζουν πολύ λίγα τρόφιμα») θα μετατραπούν σε ανθρώπους, που είναι υποχρεωμένοι να κερδίζουν τα μέσα ύπαρξής τους με την εργασία τους για άλλους όντας υποχρεωμένοι να πηγαίνουν στην αγορά για καθετί που χρειάζονται... Ίσως να υπάρξει περισσότερη εργασία γιατί θα υπάρξει περισσότερος εξαναγκασμός για αυτή... Πόλεις και μανιφακτούρες θα μεγαλώνουν γιατί περισσότεροι άνθρωποι θα εξωθούνται προς αυτές για αναζήτηση εργασίας. Αυτός είναι ο τρόπος που η μεγέθυνση των κτημάτων δρα φυσιολογικά. Και αυτός είναι ο τρόπος με τον οποίον επενεργεί πραγματικά εδώ και πολλά χρόνια σε τούτο το βασίλειο». Το συνολικό αποτέλεσμα των περιφράξεων το συνοψίζει με τα αυτά τα λόγια: «Γενικά η κατάσταση των κατώτερων λαϊκών τάξεων χειροτέρεψε σχεδόν από κάθε άποψη, οι μικροί γαιοκτήμονες υποβιβάστηκαν στην κατάσταση μεροκαματιάρηδων και μισθωτών, ενώ ταυτόχρονα σε αυτή την κατάσταση έγινε πιο δύσκολο να βγάζουν το ψωμί τους». Στην πραγματικότητα ο σφετερισμός της κοινοτικής γης και η επανάσταση στη γεωργία που τον συνοδεύει επενέργησαν με τόση οξύτητα πάνω στους εργάτες γεωργίας, που, σύμφωνα με τον ίδιο τον Eden, ανάμεσα στο 1765 και το 1780 ο μισθός τους άρχισε να πέφτει κάτω από το κατώτατο όριο και να συμπληρώνεται με επίσημη επιδότηση των φτωχών. Ο μισθός τους, λέει, «μόλις αρκούσε πια για τις απόλυτες ανάγκες της ζωής».

Ας ακούσουμε, μια στιγμή, έναν συνήγορο των περιφράξεων και αντίπαλο του δρα Price. «Δεν είναι σωστό το συμπέρασμα ότι ερημώνεται ο τόπος από τον πληθυσμό επειδή δεν βλέπουμε να σπαταλιέται η εργασία ανθρώπων στους απερίφρακτους αγρούς... Αν από τη μετατροπή των μικρών αγροτών σε ανθρώπους υποχρεωμένους να εργάζονται για άλλους παράγεται περισσότερη εργασία, πρόκειται για ένα όφελος που πρέπει να το επιθυμεί το έθνος (στο οποίο δεν ανήκουν οι «μετατρεπόμενοι»)... Το προϊόν θα είναι μεγαλύτερο, αν χρησιμοποιηθεί σε ένα αγρόκτημα η συνδυασμένη εργασία τους: έτσι δημιουργείται πλεόνασμα για τις μανιφακτούρες – και με αυτόν τον τρόπο οι μανιφακτούρες, τα χρυσωρυχεία αυτού του έθνους, αυξάνονται σε σχέση με την παραγόμενη ποσότητα σιτηρών».

Τη στωική ψυχική ηρεμία με την οποία ο πολιτικός οικονομολόγος παρατηρεί τη θρασύτατη παράβαση των «ιερών δικαιωμάτων της ιδιοκτησίας» και την πιο βάναυση βία εις βάρος των ατόμων, όταν επιβάλλονται από την ανάγκη της δημιουργίας των βάσεων του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, μας τη δείχνει ανάμεσα στα άλλα και ο φιλάνθρωπος και φίλος των Τόρις, σερ F. M. Eden. Όλη η σειρά των ληστρικών πράξεων, φρικαλεοτήτων και βιαιοπραγιών εις βάρος του λαού, που συνοδεύουν τη βίαιη απαλλοτρίωσή του από το τελευταίο τρίτο του 15ου ως το τέλος του 18ου αιώνα ωθούν τον F. M. Eden μονάχα στο παρακάτω βολικό συμπέρασμα: «Έπρεπε να αποκατασταθεί η δέουσα αναλογία ανάμεσα στους αγρούς και τις βοσκές. Ακόμα, σε όλη τη διάρκεια του 14ου και στο μεγαλύτερο μέρος του 15ου αιώνα ένα στρέμμα βοσκή αναλογούσε σε δύο, τρία ή τέσσερα στρέμματα καλλιεργήσιμης γης. Στα μέσα του 16ου αιώνα η αναλογία άλλαξε σε δύο στρέμματα βοσκή και δύο στρέμματα χωραφιών,

αργότερα σε δύο στρέμματα βοσκή και σε ένα στρέμμα χωράφι, ώσπου τελικά προέκυψε η σωστή αναλογία: τρία στρέμματα βοσκή και ένα στρέμμα χωραφιού».

Τον 19ο αιώνα χάθηκε φυσικά ακόμα και η ανάμνηση της σχέσης του γεωργού με την κοινοτική ιδιοκτησία. Χωρίς να μιλάμε καθόλου για κατοπινές εποχές. Τι αποζημίωση άραγε έλαβε ο γεωργικός πληθυσμός για τα δεκαπέντε εκατομμύρια στρέμματα κοινοτικής γης που του έχουν αρπάξει από το 1801 ως το 1831 που τα χάρισαν μέσω του κοινοβουλίου γαιοκτήμονες σε γαιοκτήμονες;

Η τελευταία μεγάλη διαδικασία γενικευμένης απαλλοτρίωσης του αγροτικού πληθυσμού εδράζεται τελικά στο λεγόμενο αραίωμα των κτημάτων – στην πραγματικότητα το σάρωμα των ανθρώπων από αυτά. Όλες οι αγγλικές πρακτικές που εξετάσαμε ως τώρα κορυφώνονται στο «αραίωμα». Όπως είδαμε στην απεικόνιση των σύγχρονων συνθηκών σε ένα προηγούμενο κεφάλαιο, όπου δεν υπάρχουν πια άλλοι ανεξάρτητοι αγρότες για να εκδιωχθούν, ξεκινά το «αραίωμα» των αγροικιών, έτσι ώστε οι γεωργικοί εργάτες να μην έχουν πια τον απαραίτητο χώρο για να στεγαστούν πάνω στη γη που οι ίδιοι καλλιεργούν...

4. Γένεση του Καπιταλιστή Κτηματία

Αφού εξετάσαμε τη βίαιη δημιουργία προγραμμένων προλετάριων, την αιματηρή πειθαρχία που τους μετατρέπει σε μισθωτούς εργάτες, την επαίσχυντη δράση του κράτους, που, αυξάνοντας με αστυνομικά μέτρα τον βαθμό εκμετάλλευσης της εργασίας, αυξάνει τη συσσώρευση του κεφαλαίου, τίθεται το ερώτημα από πού προήλθαν αρχικά οι καπιταλιστές; Η απαλλοτρίωση του αγροτικού πληθυσμού δημιουργεί άμεσα μόνο μεγάλους γαιοκτήμονες. Όσο για τη γένεση του κτηματία, μπορούμε, τρόπος του λέγειν, να την παρακολουθούμε μόνο ψηλαφιστά, διότι πρόκειται για μία αργή διαδικασία που ξετυλίγεται στη διάρκεια πολλών αιώνων. Οι δουλοπάροικοι, όπως και οι ελεύθεροι μικροκτηματίες, κατείχαν γη κάτω από πολύ διαφορετικά καθεστώτα γαιοκτησίας, και για αυτόν τον λόγο χειραφετήθηκαν κάτω από πολύ διαφορετικές οικονομικές συνθήκες.

Στην Αγγλία η πρώτη μορφή του κτηματία εντοπίζεται στη μορφή του επιστάτη, που και ο ίδιος ήταν δουλοπάροικος. Η θέση του είναι ίδια με τη θέση του αρχαίου ρωμαίου villicus [επιστάτη], μόνο που είχε μικρότερη σφαίρα δράσης. Στο δεύτερο μισό του 14ου αιώνα αντικαταστάθηκε από έναν κτηματία που ο γαιοκτήμονας εφοδίαζε με σπόρο, ζώα και γεωργικά εργαλεία. Η κατάστασή του δεν διαφέρει πολύ από την κατάσταση του αγρότη. Μόνο που εκμεταλλεύεται περισσότερη μισθωτή εργασία. Σε λίγο μετατρέπεται σε metayer, σ' έναν ημι-κτηματία. Διαθέτει ένα μέρος του αγροτικού αποθέματος, και ο γαιοκτήμονας το υπόλοιπο. Το συνολικό προϊόν το μοιράζονται οι δυο τους σε αναλογία καθορισμένη με συμβόλαιο. Στην Αγγλία, η μορφή αυτή εξαφανίστηκε γρήγορα για να κάνει τόπο στον καθαυτό κτηματία, που αξιοποιεί το δικό του κεφάλαιο χρησιμοποιώντας μισθωτούς εργάτες και πληρώνει στον γαιοκτήμονα ένα μέρος του υπερπροϊόντος ως γαιοπρόσοδο είτε σε χρήμα είτε σε είδος.

Τον 15ο αιώνα, όσο ο ανεξάρτητος αγρότης και ο γεωργικός εργάτης, που παράλληλα με τη δουλειά που έκανε σαν μισθωτός είχε και δικό του αυτοτελές νοικοκυριό, πλουταίνουν με τη δική τους εργασία, η οικονομική κατάσταση του κτηματία και η σφαίρα παραγωγής του μένουν σε μέτρια κατάσταση. Η επανάσταση στη γεωργία στο τελευταίο τρίτο του 15ου αιώνα, που συνεχίζεται σχεδόν καθ' όλη τη διάρκεια του 16ου αιώνα (εκτός βέβαια από την τελευταία του δεκαετία), τον πλούτισε τόσο γρήγορα, όσο γρήγορα φτώχυνε τον αγροτικό πληθυσμό.

Ο σφετερισμός κοινοτικών βοσκοτόπων επέτρεψε στον κτηματία να αυξήσει πολύ και σχεδόν ανέξοδα το απόθεμα των ζώων του, ενώ τα ζώα του προσφέρουν άφθονα μέσα λίπανσης για την καλλιέργεια του εδάφους. Τον 16ο αιώνα, σε όλα αυτά προστέθηκε ένα στοιχείο αποφασιστικής σημασίας. Τότε τα συμβόλαια μίσθωσης γης ήταν μακροπρόθεσμα, συχνά κλείνονταν για 99 χρόνια. Η συνεχιζόμενη πτώση της αξίας των ευγενών μετάλλων, επομένως και του χρήματος, απέφερε χρυσούς καρπούς στους κτηματίες. Αν αφήσουμε κατά μέρος όλους τους άλλους όρους που αναφέραμε παραπάνω, ελάττωνε πριν από όλα τον μισθό της εργασίας. Ένα μέρος αυτού του μισθού προστίθετο στο κέρδος του κτηματία. Η διαρκής άνοδος των τιμών των σιτηρών, του μαλλιού, του κρέατος, με δύο λόγια όλων των γεωργικών προϊόντων, αύξανε το χρηματικό κεφάλαιο του κτηματία χωρίς δική του συμβολή, ενώ η γαιοπρόσοδος που ήταν υποχρεωμένος να πληρώνει ήταν συμφωνημένη με βάση την παλιά αξία του χρήματος. Έτσι πλούταινε ταυτόχρονα και εις βάρος των μισθωτών εργατών του και εις βάρος του γαιοκτήμονά του. Δεν είναι λοιπόν παράξενο αν η Αγγλία στα τέλη του 16ου αιώνα διέθετε μια τάξη πλούσιων για τις τότε συνθήκες καπιταλιστών κτηματιών.

5. Η αντίδραση της Αγροτικής Επανάστασης στη Βιομηχανία – Η δημιουργία της εσωτερικής αγοράς για το βιομηχανικό κεφάλαιο

Η αλματώδης και διαρκώς ανανεωμένη απαλλοτρίωση και εκδίωξη του αγροτικού πληθυσμού από τη γη του προμήθευσε, όπως είδαμε, τις αστικές βιομηχανίες με μάζες προλετάριων που τέθηκαν ολότελα εκτός των συντεχνιακών

σχέσεων – μία ευτυχής σύμπτωση, που έκανε τον γέρο A. Anderson (δεν πρέπει να τον συγχέουμε με τον James Anderson) στην *Ιστορία του Εμπορίου* να πιστεύει πως πρόκειται για άμεση επέμβαση της θείας Πρόνοιας. Πρέπει να σταθούμε ακόμα μια στιγμή στο στοιχείο αυτό της πρωτόγονης συσσώρευσης. Στο αραίωμα του ανεξάρτητου και αυτοσυντήρητου αγροτικού πληθυσμού, δεν αντιστοιχούσε μόνο η πύκνωση του βιομηχανικού προλεταριάτου, ακριβώς όπως ο Geoffroy Saint Hilaire ερμήνευσε τη συμπύκνωση της παγκόσμιας ύλης στο ένα σημείο με το αραίωμά της σε άλλο. Παρά τον μειωμένο αριθμό των καλλιεργητών της, η γη έδινε το ίδιο με προηγούμενα ή και περισσότερο προϊόν, επειδή η επανάσταση στις σχέσεις ιδιοκτησίας της γης συνοδευόταν από βελτίωση των μεθόδων καλλιέργειας, από μεγαλύτερη συνεργασία, από τη συγκέντρωση των μέσων παραγωγής κλπ., και επειδή οι μισθωτοί εργάτες της υπαίθρου όχι μόνο υποχρεώνονταν να δουλεύουν εντατικότερα, μα περιοριζόταν επίσης όλο και περισσότερο το πεδίο παραγωγής, όπου εργάζονταν για τον ίδιο τον εαυτό τους. Η ελευθέρωση ενός μέρους του αγροτικού πληθυσμού ελευθέρωσε και τα προηγούμενα μέσα διατροφής του. Μετατράπηκαν σε υλικά στοιχεία του μεταβλητού κεφαλαίου. Ο πεταμένος και απαλλοτριωμένος χωρικός ήταν τώρα υποχρεωμένος να αγοράζει την αξία τους με τον μισθό του από τον καινούργιο του αφέντη, τον βιομήχανο καπιταλιστή. Αυτό που συνέβη με τα μέσα συντήρησης, συνέβη και με τις ντόπιες πρώτες ύλες που προμηθεύεται η βιομηχανία από τη γεωργία. Μετατράπηκαν σε στοιχείο του σταθερού κεφαλαίου. Ας υποθέσουμε λόγου χάρη ότι ένα μέρος των βεστφαλιανών αγροτών που τον καιρό του Φρειδερίκου Β΄ έκλωθαν όλοι τους λινάρι χωρίς βέβαια να ζουν πλουσιοπάροχα, να απαλλοτριώνονται με τη βία και να διώχνονται από τη γη τους, ενώ το υπόλοιπο μέρος αυτών που παρέμειναν να μετατρέπονται σε μεροκαματιάρηδες των μεγαλοκτηματιών. Ταυτόχρονα υψώνονται μεγάλα κλωστήρια και υφαντήρια λινών, όπου οι «ελευθερωμένοι» δουλεύουν με μισθό. Το λινάρι έχει ακριβώς την ίδια όψη που είχε και προηγουμένως. Δεν έχει αλλάξει ούτε μία ίνα του, και όμως στο σώμα του έχει μπει μια καινούργια κοινωνική ψυχή. Αποτελεί τώρα μέρος του σταθερού κεφαλαίου των κυρίων της μανιφακτούρας. Εκεί που πρώτα ήταν μοιρασμένο σε ένα άπειρο πλήθος μικροπαραγωγών, που το καλλιεργούσαν και το έκλωθαν οι ίδιοι κατά μικρές ποσότητες μαζί με τις οικογένειές τους, είναι πλέον συγκεντρωμένο στα χέρια ενός καπιταλιστή που βάζει άλλους να κλώθουν και να υφαίνουν για λογαριασμό του. Πρώτα η πρόσθετη εργασία που ξοδεύεται στο λινοκλωστήριό του. Προηγουμένως η πρόσθετη εργασία που ξοδεύεται στο λινοκλωστήριο λάμβανε τη μορφή πρόσθετου εισοδήματος για αναρίθμητες αγροτικές οικογένειες ή επίσης, τον καιρό του Φρειδερίκου Β΄, τη μορφή φόρων που εισπράττονταν «για τον βασιλιά της Πρωσίας». Τώρα αποτελεί μια μορφή κέρδους λίγων κεφαλαιοκρατών. Τα αδράχτια κι οι αργαλειοί, που πρωτύτερα ήταν σκορπισμένα στην ύπαιθρο, συγκεντρώθηκαν τώρα σε λίγους μεγάλους εργατικούς στρατώνες, όπου συγκεντρώνονται τόσο οι εργάτες όσο και οι πρώτες ύλες. Και τα αδράχτια, και οι αργαλειοί και οι πρώτες ύλες, από μέσα που εξασφάλιζαν την ανεξάρτητη ύπαρξη των εργαζόμενων, μετατράπηκαν πια σε μέσα ελέγχου και απομύζησης από αυτούς απλήρωτης εργασίας. Κανείς δεν μπορεί να δει, από την εξωτερική όψη τόσο των μεγάλων μανιφακτούρων όσο και των μεγάλων αγροκτημάτων, ότι συμπτύχτηκαν από πολλές μικρές παραγωγικές μονάδες και ότι συγκροτήθηκαν με την απαλλοτρίωση πολλών μικρών ανεξάρτητων παραγωγών. Και όμως ο μη προκατειλημμένος παρατηρητής δεν γελιέται. Τον καιρό του Mirabeau, του λιονταριού της επανάστασης, οι μεγάλες μανιφακτούρες ονομάζονταν ακόμα «manufactures reunites», ενωμένα εργαστήρια, όπως μιλάνε για ενωμένα χωράφια. Λέει ο Mirabeau: «Προσέχουμε μονάχα τις μεγάλες μανιφακτούρες, όπου εργάζονται εκατοντάδες άνθρωποι κάτω από τις προσταγές ενός διευθυντή, που συνήθως τις αποκαλούμε "ενωμένες μανιφακτούρες". Αντίθετα, μόλις και δίνουμε κάποια προσοχή στα εργαστήρια εκείνα, όπου είναι σκόρπιος μεγάλος αριθμός εργατών και όπου ο καθένας εργάζεται για δικό του λογαριασμό. Τα εργαστήρια αυτά τα παραμερίζουμε τελείως στο βάθος της σκηνής. Πρόκειται για μια πολύ μεγάλη πλάνη, γιατί αυτά μόνο αποτελούν ένα πραγματικά σημαντικό συστατικό του λαϊκού πλούτου... Το "ενωμένο εργοστάσιο" θα κάνει με θαυμάσιο τρόπο πλούσιους έναν ή δύο επιχειρηματίες, οι εργάτες όμως θα είναι απλώς μεροκαματιάρηδες, θα πληρώνονται λίγο περισσότερο, λίγο λιγότερο, χωρίς να συμμετέχουν καθόλου στην ευημερία του επιχειρηματία. Αντίθετα, στο "ξέχωρο εργοστάσιο" (fabrique separée) κανένας δεν γίνεται πλούσιος, όμως πλήθος εργάτες ευπορούν... Ο αριθμός των φίλεργων και οικονόμων εργατών θα αυξάνεται, γιατί στον συνετό τρόπο ζωής και στη δράση βλέπουν το μέσο της ουσιαστικής βελτίωσης της κατάστασή τους, και όχι στο να πετύχουν μια μικρή αύξηση του μεροκάματου, που ποτέ δεν μπορεί να αποτελεί κάτι το σημαντικό για το μέλλον, μα το πολύ-πολύ να δώσει τη δυνατότητα στους ανθρώπους να ζουν κάπως καλύτερα μεροδούλι-μεροφάι. Οι ξέχωρες ατομικές μανιφακτούρες, που συνήθως συνδυάζονται με ένα μικρό αγροτικό νοικοκυριό, είναι οι ελεύθερες». Η απαλλοτρίωση και η εκδίωξη από το χωριό μεγάλου μέρους του αγροτικού πληθυσμού όχι μονάχα ελευθερώνουν για το βιομηχανικό κεφάλαιο τους εργάτες μαζί με τα μέσα συντήρησης και τις πρώτες ύλες τους, αλλά δημιουργούν και την εσωτερική αγορά.

Τα ίδια μάλιστα γεγονότα που μετατρέπουν τους μικροαγρότες σε μισθωτούς εργάτες και τα μέσα συντήρησης

και εργασίας τους σε υλικά στοιχεία του κεφαλαίου, δημιουργούν ταυτόχρονα την εσωτερική αγορά για το κεφάλαιο. Πρωτύτερα η αγροτική οικογένεια μόνο παρήγε και επεξεργαζόταν τα μέσα συντήρησης και τις πρώτες ύλες, που έπειτα στο μεγαλύτερο μέρος τους καταναλώνονταν από την ίδια. Πλέον αυτές οι πρώτες ύλες και αυτά τα μέσα συντήρησης έχουν γίνει εμπορεύματα. Τα πουλάει ο μεγαλοκτηματίας που βρίσκει αγορά για αυτά στις μανιφακτούρες. Το νήμα, το ναυί, τα χονδροειδή μάλλινα υφάσματα – πράγματα που οι πρώτες τους ύλες βρίσκονται μέσα στα ηλαίσια κάθε αγροτικής οικογένειας και που τα έκλωθε και τα ύφαινε για δική της χρήση, μετατρέπονται τώρα σε είδη μανιφακτούρας, που έχουν για αγορά τους τις αγροτικές περιοχές. Οι πολυάριθμοι σκόρπιοι πελάτες της, που ως τώρα εξυπηρετούνταν από ένα πλήθος μικροπαραγωγών που εργάζονταν για δικό τους λογαριασμό, συγκεντρώνονται πια σε μια μεγάλη αγορά που την εφοδιάζει το βιομηχανικό κεφαλαίο. Έτσι, χέρι-χέρι με την απαλλοτρίωση αυτοτελών άλλοτε αγροτών και με τον χωρισμό τους από τα μέσα παραγωγής τους, προχωρεί και η καταστροφή της αγροτικής οικοτεχνίας που ασκούνταν σαν πάρεργο, το προτσές του χωρισμού της μανιφακτούρας από τη γεωργία. Και μονάχα η καταστροφή της αγροτικής οικοτεχνίας μπορεί να δώσει στην εσωτερική αγορά μιας χώρας την έκταση και τη σταθερότητα που απαιτεί ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής. Ωστόσο, η ίδια η περίοδος της μανιφακτούρας δεν προκαλεί κανέναν ριζικό μετασχηματισμό. Ας θυμηθούμε πως η μανιφακτούρα μόνο πολύ κομματιαστά κατακτάει την εθνική παραγωγή, ενώ στηρίζεται πάντα στη χειροτεχνία των πόλεων και στην αγροτική οικοτεχνία ως έσχατη βάση της. Αν την καταστρέφει με τη μια μορφή σε μερικούς κλάδους και σε ορισμένα σημεία, προκαλεί ξανά τη γέννησή της σε άλλα σημεία, γιατί τη χρειάζεται για την επεξεργασία των πρώτων υλών σε έναν ορισμένο βαθμό. Γι' αυτόν τον λόγο δημιουργεί μια καινούρια τάξη μικροχωρικών που ασκούν σαν δευτερεύον επάγγελμα την καλλιέργεια της γης, ενώ ασκούν σαν κύριο επάγγελμα τη βιομηχανική εργασία, το προϊόν της οποίας το πουλάνε άμεσα στους βιομηχάνους ή έμμεσα μέσω των εμπόρων. Αυτή είναι μια από τις αιτίες –αν και όχι η κύρια αιτία– ενός φαινομένου που μπερδεύει αρχικά τον μελετητή της αγγλικής ιστορίας. Από το τελευταίο τρίτο του 15ου αιώνα και πέρα διαπιστώνει ότι συνεχώς διατυπώνονται παράπονα, που διακόπτονται μόνο κατά ορισμένα διαλείμματα, για την αναπτυσσόμενη καπιταλιστική οικονομία στο χωριό και για την προοδευτική καταστροφή της αγροτιάς. Από την άλλη μεριά όμως ξαναβρίσκει πάντα την ίδια αγροτιά να επιβιώνει, αν και σε μειωμένο αριθμό και σε διαρκώς χειρότερες συνθήκες. Ο κύριος λόγος είναι: Η Αγγλία είναι κατά προτίμηση πότε σιτοπαραγωγός, πότε κτηνοτρόφος σε εναλλασσόμενες περιόδους, και ανάλογα με τις περιόδους αυτές κυμαίνονται οι διαστάσεις του αγροτικού νοικοκυριού. Μόνο η μεγάλη βιομηχανία με τις μηχανές της προσφέρει τη σταθερή βάση της καπιταλιστικής γεωργίας, απαλλοτριώνει ριζικά την τεράστια πλειοψηφία του αγροτικού πληθυσμού και ολοκληρώνει τον διαχωρισμό ανάμεσα στη γεωργία και στην αγροτική οικοτεχνία, εξαντλώντας τις ρίζες τους – την κλωστική και την υφαντική. Γι' αυτό ακριβώς, για πρώτη φορά, η μεγάλη βιομηχανία κατακτάει το σύνολο της εσωτερικής αγοράς για το βιομηχανικό κεφάλαιο.

6. Γένεση του Βιομηχανικού Καπιταλιστή

Η γένεση του βιομηχανικού καπιταλιστή δεν συντελέστηκε με τον ίδιο βαθμιαίο τρόπο όπως συνέβη στην περίπτωση του κτηματία. Χωρίς αμφιβολία, κάμποσοι μικροί συντεχνιακοί μάστορες κι ακόμα περισσότεροι ανεξάρτητοι μικροί χειροτέχνες ή ακόμα και μισθωτοί εργάτες μετατράπηκαν αρχικά σε μικρούς καπιταλιστές, και κατόπιν, με τη βαθμιαία πιο εκτεταμένη εκμετάλλευση μισθωτής εργασίας και με αντίστοιχη συσσώρευση, σε καπιταλιστές. Στα πρώιμα στάδια της καπιταλιστικής παραγωγής, τα πράγματα έβαιναν σε αντιστοιχία με την πρώιμη ανάπτυξη των μεσαιωνικών πόλεων, όπου το ζήτημα του ποιος κολίγος θα γινόταν αφέντης και ποιος υπηρέτης, κρινόταν συνήθως από την πρωτύτερη ή μετέπειτα ημερομηνία της φυγής τους. Ωστόσο, η ασυνήθιστη βραδύτητα αυτής της μεθόδου δεν ανταποκρινόταν καθόλου στις εμπορικές ανάγκες της καινούργιας παγκόσμιας αγοράς, που είχε δημιουργηθεί από τις μεγάλες ανακαλύψεις του τέλους του 15ου αιώνα. Ο Μεσαίωνας άφησε βέβαια ως κληρονομιά δύο διαφορετικές μορφές κεφαλαίου, που ωρίμασαν στους πιο διαφορετικούς κοινωνικο-οικονομικούς σχηματισμούς και που πριν από την εποχή του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής θεωρούνταν κεφάλαιο «grand même» – επρόκειτο για το τοκογλυφικό και το εμπορικό κεφάλαιο.

«Σήμερα όλος ο πλούτος της κοινωνίας περνάει πρώτα στα χέρια του καπιταλιστή... αυτός πληρώνει τη γαιοπρόσοδο στον γαιοκτήμονα, το μεροκάματο στον εργάτη και στους εισπράκτορες των φόρων, καθώς και τη δεκάτη στη βάση των απαιτήσεών τους, ενώ διατηρεί για τον εαυτό του ένα μεγάλο, στην πραγματικότητα το μεγαλύτερο, και διαρκώς αυξανόμενο μέρος του ετήσιου προϊόντος της εργασίας. Ο καπιταλιστής μπορεί να θεωρείται σήμερα κάτοχος από πρώτο χέρι όλου του κοινωνικού πλούτου, αν και κανένας νόμος δεν του έχει δώσει δικαίωμα πάνω σε αυτή την ιδιοκτησία... Η αλλαγή αυτή στην ιδιοκτησία επιτεύχθηκε με την είσπραξη τόκου για κεφάλαιο... και είναι αρκετά αξιοσημείωτο ότι οι νομοθέτες όλης της Ευρώπης θέλησαν να εμποδίσουν το γεγονός αυτό με νόμους ενά-

ντια στην τοκογλυφία – δηλαδή, κυρώσεις εναντίον της τοκογλυφίας... Η εξουσία του καπιταλιστή πάνω στο σύνολο του πλούτου της χώρας αποτελεί μία ολοκληρωμένη αλλαγή στο δίκαιο της ιδιοκτησίας. Και με ποιον νόμο ή σειρά νόμων επιτεύχθηκε αυτό;»[11] Ο συγγραφέας θα έπρεπε να θυμάται πως οι επαναστάσεις δεν γίνονται με νόμους.

Το χρηματικό κεφάλαιο που σχηματίστηκε με την τοκογλυφία και με το εμπόριο εμποδιζόταν να μετατραπεί σε βιομηχανικό κεφάλαιο στη χώρα από το φεουδαρχικό καθεστώς στο χωριό και το συντεχνιακό στις πόλεις. Οι φραγμοί αυτοί έπεσαν με τη διάλυση της φεουδαρχικής κοινωνίας, με την απαλλοτρίωση και τη μερική εκδίωξη του αγροτικού πληθυσμού. Η καινούρια μανιφακτούρα ιδρύθηκε σε λιμάνια εξαγωγής ή σε ορισμένα σημεία της υπαίθρου που βρίσκονταν έξω από τον έλεγχο των παλιών πόλεων και του συντεχνιακού καθεστώτος τους. Σ' αυτό οφείλεται η λυσσασμένη πάλη των παλαιών πόλεων με συντεχνιακό καθεστώς της Αγγλίας ενάντια σε αυτά τα καινούρια φυτώρια της βιομηχανίας.

Η ανακάλυψη των χρυσοφόρων και ασημοφόρων περιοχών στην Αμερική, η εξόντωση, το σκλάβωμα και το παράχωμα του ιθαγενούς πληθυσμού στα μεταλλεία, η έναρξη της κατάχρησης και της λεηλασίας των Ανατολικών Ινδιών, η μετατροπή της Αφρικής σε περιφραγμένη περιοχή κυνηγιού Μαύρων για το δουλεμπόριο χαρακτηρίζουν τη χαραυγή της εποχής της καπιταλιστικής παραγωγής. Αυτές οι ειδυλλιακές διαδικασίες συνιστούν τα κύρια στοιχεία της πρωτόγονης συσσώρευσης. Ακολουθεί κατά πόδας ο εμπορικός πόλεμος των ευρωπαϊκών εθνών με θέατρο την υδρόγειο. Ο πόλεμος αυτός αρχίζει με την αποσκίρτηση των Κάτω Χωρών από την Ισπανία, λαμβάνει γιγάντιες διαστάσεις με τον αντι-ιακωβίνικο πόλεμο της Αγγλίας και συνεχίζεται με τον πόλεμο του οπίου ενάντια στην Κίνα κλπ.

Οι διάφορες στιγμές της πρωτόγονης συσσώρευσης κατανέμονται λοιπόν σε λίγο-πολύ διαδοχική σειρά, ιδίως στην Ισπανία, την Πορτογαλία, την Ολλανδία, τη Γαλλία και την Αγγλία. Στα τέλη του 17ου αιώνα στην Αγγλία καταλήγουν σε έναν συστηματικό συνδυασμό που αγκαλιάζει το αποικιακό σύστημα, το εθνικό χρέος, το σύγχρονο φορολογικό σύστημα και στο προστατευτικό σύστημα. Οι μέθοδοι αυτές στηρίζονται εν μέρει στην πιο ωμή βία, όπως είναι για παράδειγμα το αποικιακό σύστημα. Όμως όλες χρησιμοποιούν την κρατική εξουσία, τη συγκεντρωμένη και οργανωμένη βία της κοινωνίας, για να επιταχύνουν σαν σε θερμοκήπιο τη διαδικασία της μετατροπής του φεουδαρχικού τρόπου παραγωγής σε καπιταλιστικό. Η βία αποτελεί τη μαμή κάθε παλιάς κοινωνίας που κυοφορεί μια καινούργια. Η ίδια η βία είναι μία οικονομική δύναμη.

Για το χριστιανικό αποικιακό σύστημα, ο W. Howitt, ένας άνθρωπος που έχει ειδικευτεί στον Χριστιανισμό, υποστηρίζει: «Οι βαρβαρότητες και οι ανόσιες φρικαλεότητες που διέπραξε η λεγόμενη χριστιανική φυλή σε όλες τις περιοχές του κόσμου και ενάντια σε κάθε λαό που μπόρεσε να υποδουλώσει, δεν έχουν το όμοιό τους σε καμιά εποχή της παγκόσμιας ιστορίας και σε καμιά φυλή όσο άγρια κι αμόρφωτη, όσο ανελέητη και ξετσίπωτη κι αν είναι». Η ιστορία της ολλανδικής αποικιακής πολιτικής –και η Ολλανδία ήταν το υποδειγματικό κεφαλαιοκρατικό έθνος του 17ου αιώνα– «ξετυλίγει μπροστά μας μια ανυπέρβλητη εικόνα προδοσίας, δωροδοκίας, δολοφονιών και αχρειότητας». Δεν υπάρχει τίποτα πιο χαρακτηριστικό από τη μέθοδο αρπαγής ανθρώπων που εφάρμοσε η Ολλανδία για να βρίσκει δούλους για την Ιάβα. Για αυτόν τον σκοπό γύμναζαν ειδικούς κλέφτες ανθρώπων. Ο κλέφτης, ο διερμηνέας και ο πωλητής ήταν οι κύριοι παράγοντες αυτού του εμπορίου, και κύριοι πωλητές ήταν οι ιθαγενείς πρίγκιπες. Τους νέους που άρπαζαν τους έκλειναν στις μυστικές φυλακές της Κελέβης, ώσπου να γίνουν ώριμοι για να σταλούν με τα καράβια των δουλεμπόρων. Μια επίσημη έκθεση αναφέρει: «Και μόνο η πόλη Μακασσάρ είναι γεμάτη από μυστικές φυλακές, η μία πιο φριχτή από την άλλη, παραγεμισμένες με δυστυχισμένους, θύματα της πλεονεξίας και της τυραννίας, αλυσοδεμένους κι αποσπασμένους με τη βία από τις οικογένειές τους». Για να διασφαλίσουν τη Μαλάκκα, οι Ολλανδοί εξαγόρασαν τον Πορτογάλο διοικητή της. Αυτός τους άφησε να εισέλθουν στην πόλη το 1641. Οι Ολλανδοί έτρεξαν κατευθείαν σπίτι του και τον δολοφόνησαν για να μην του δώσουν τις 21.875 λίρες, τα συμφωνημένα αργύρια της προδοσίας του, που έπρεπε να του πληρώσουν. Παντού όπου πατούσαν το πόδι τους ακολουθούσε η ερήμωση και το ξεκλήρισμα του πληθυσμού. Το Μπανγιουβάνγκι, μια επαρχία της Ιάβας, το 1750 αριθμούσε πάνω από 80.000 κατοίκους – το 1811 είχε μόνο 18.000. Γλυκύτατο εμπόριο!

Όπως είναι γνωστό, η αγγλική εταιρεία των Ανατολικών Ινδιών, εκτός από την πολιτική κυριαρχία στην Ινδία, απέκτησε και το αποκλειστικό μονοπώλιο του εμπορίου τσαγιού και του κινέζικου εμπορίου γενικά, καθώς και το μονοπώλιο της μεταφοράς εμπορευμάτων στην Ευρώπη και από την Ευρώπη. Όμως η ακτοπλοΐα των Ινδιών και η ναυσιπλοΐα ανάμεσα στα νησιά, καθώς και το εμπόριο στο εσωτερικό των Ινδιών έγιναν μονοπώλιο των ανώτερων υπαλλήλων της εταιρείας. Τα μονοπώλια του αλατιού, του οπίου, της καρύδας και άλλων εμπορευμάτων συνιστούσαν ανεξάντλητες πηγές πλούτου. Οι ίδιοι οι υπάλληλοι καθόριζαν τις τιμές και καταλήστευαν κατά βούληση τους δυστυχείς Ινδούς. Ο Γενικός Κυβερνήτης συμμετείχε σε αυτή την ιδιωτική διακίνηση. Οι ευνοούμενοί του

11. *The Natural and Artificial Rights of Property Contrasted*, σσ. 98, 99. London, 1832. Ο συγγραφέας του ανώνυμου έργου είναι ο Thomas Hodgskin.

έκλειναν συμβόλαια με όρους που τους επέτρεπαν, πιο έξυπνα από τους αλχημιστές, να φτιάχνουν χρυσό από το τίποτα. Μεγάλες περιουσίες ξεφύτρωναν μέσα σε μια μέρα σαν τα μανιτάρια ύστερα από τη βροχή και η πρωτόγονη συσσώρευση συντελούνταν χωρίς να προκαταβληθεί ούτε ένα σελίνι. Η δίκη του Warren Hastings είναι γεμάτη από τέτοια παραδείγματα. Ιδού μια περίπτωση: Ένα συμβόλαιο προμήθειας οπίου εκχωρήθηκε –με επίσημη εντολή– σε κάποιον Sullivan τη στιγμή της αναχώρησής του για μια περιοχή που βρισκόταν σε μια άκρη των Ινδιών, τελείως απομακρυσμένη από τις περιοχές του οπίου. Ο Sullivan πούλησε το συμβόλαιό του προς 40.000 λίρες σε κάποιον Binn. Ο Binn το πούλησε την ίδια μέρα προς 60.000 λίρες και ο τελικός αγοραστής και εκτελεστής του συμβολαίου δήλωσε πως ύστερα από αυτό έβγαλε ακόμα ένα τεράστιο κέρδος. Σύμφωνα με έναν κατάλογο που υποβλήθηκε στη Βουλή, μεταξύ του 1757 και του 1766, η εταιρεία και οι υπάλληλοί της ανάγκασαν τους Ινδούς να τους δωρίσουν 6 εκατομμύρια λίρες! Την περίοδο 1769-1770 οι Άγγλοι προκάλεσαν λιμό, αγοράζοντας όλο το ρύζι αρνούμενοι να το ξαναπουλήσουν παρά μόνο σε μυθικές τιμές.

Φυσικά, η μεταχείριση των ιθαγενών ήταν πιο εξωφρενική στις φυτείες που προορίζονταν για εξαγωγικό εμπόριο, όπως λόγου χάρη στις Δυτικές Ινδίες και στις πλούσιες και πυκνοκατοικημένες χώρες, όπως το Μεξικό και οι Ανατολικές Ινδίες, οι οποίες είχαν παραδοθεί στο έλεος της ληστείας. Ωστόσο ούτε και στις καθαυτές αποικίες δεν διέψευσε τον εαυτό του ο χριστιανικός χαρακτήρας της πρωτόγονης συσσώρευσης. Οι πουριτανοί της Νέας Αγγλίας, εκείνοι οι νηφάλιοι βιρτουόζοι του Προτεσταντισμού, καθόρισαν το 1703 με αποφάσεις της Συνέλευσής τους βραβείο 40 λιρών για κάθε ινδιάνικο σκάλπ και για κάθε ερυθρόδερμο αιχμάλωτο, ενώ το 1720 καθόρισαν βραβείο 100 λιρών για κάθε σκάλπ – το 1744, αφού πρώτα η εταιρεία του Κόλπου της Μασαχουσέτης (Massachusetts Bay) χαρακτήρισε αντάρτικη μια φυλή, καθόρισε τις παρακάτω τιμές: για ένα ανδρικό σκάλπ από 12 χρονών και πάνω 100 λίρες (σε νέο νόμισμα), για άνδρα αιχμάλωτο 105 λίρες, για γυναίκα αιχμάλωτη και παιδί 55 λίρες, ενώ για σκάλπ γυναίκας και παιδιού 50 λίρες! Μερικές δεκαετίες αργότερα το αποικιακό σύστημα εκδικήθηκε τους απογόνους των ευσεβών «προσκυνητών» πατέρων που στο μεταξύ είχαν εξεγερθεί. Με αγγλική υποκίνηση και αγγλικό χρήμα πελεκίζονταν από τους ερυθρόδερμους. Το βρετανικό Κοινοβουλίου ανακήρυξε το κυνήγι τους και τον πελεκισμό τους «μέσα που δόθηκαν σε αυτό από τον Θεό και τη φύση».

Το αποικιακό σύστημα ανέπτυξε ως φυτό θερμοκηπίου το εμπόριο και τη ναυσιπλοΐα. Οι «εταιρείες-μονοπώλια» του Λούθηρου αποτελούσαν ισχυρούς μοχλούς συγκέντρωσης του κεφαλαίου. Οι αποικίες εξασφάλιζαν αγορές κατανάλωσης για τη μανιφακτούρα, που αναπτύσσονταν γοργά, ενώ η μονοπωλιακή κατοχή αυτών των αγορών εξασφάλιζε μια εντατική συσσώρευση. Οι θησαυροί που αρπάζονταν έξω από την Ευρώπη με λεηλασίες, υποδουλώσεις και φόνους έρεαν στη μητρόπολη και μετατρεπόταν σε κεφάλαιο. Η Ολλανδία, που πρώτη ανέπτυξε ολοκληρωτικά το αποικιακό σύστημα, ήδη το 1648 βρισκόταν στον κολοφώνα του εμπορικού της μεγαλείου. «Κρατούσε στα χέρια της σχεδόν αποκλειστικά το εμπόριο των Ανατολικών Ινδιών και τις συγκοινωνίες ανάμεσα στη Νοτιοδυτική και Βορειοανατολική Ευρώπη. Η αλιεία της, το ναυτικό της και οι μανιφακτούρες της ξεπερνούσαν κάθε άλλη χώρα. Τα κεφάλαια αυτής της δημοκρατίας ήταν ίσως σημαντικότερα από το σύνολο των κεφαλαίων όλης μαζί της υπόλοιπης Ευρώπης». [G. Gulich: *Gechichtliche Darstellung* etc., Jena 1830, τόμ. 1, σελ. 371]. Ο Gulich ξεχνάει να προσθέσει πως οι λαϊκές μάζες της Ολλανδίας ήδη από το 1648 ήταν πιο τσακισμένες από τη δουλειά, πιο εξαθλιωμένες και πιο κτηνωδικά καταπιεσμένες από τις λαϊκές μάζες όλης της υπόλοιπης Ευρώπης.

Σήμερα η υπεροχή στη βιομηχανία συνεπάγεται την υπεροχή στο εμπόριο. Αντίθετα, στην κύρια περίοδο της μανιφακτούρας η υπεροχή στο εμπόριο ήταν εκείνη που εξασφάλιζε τη βιομηχανική κυριαρχία. Από εδώ προέρχεται ο πρωταρχικός ρόλος που διαδραμάτιζε τότε το αποικιακό σύστημα. Αποτελούσε «τον άγνωστο Θεό», που θρονιάστηκε στον βωμό δίπλα στα παλιά είδωλα της Ευρώπης και που ένα ωραίο πρωί με μια σπρωξιά τα ανάτρεψε όλα. Το αποικιακό σύστημα ανακήρυξε το κυνήγι του κέρδους ύστατο και μοναδικό σκοπό της ανθρωπότητας.

Το σύστημα της δημόσιας πίστεως, δηλαδή των εθνικών χρεών, του οποίου τις αρχές ανακαλύπτουμε κιόλας στον Μεσαίωνα στη Γένοβα και τη Βενετία, κατά τη διάρκεια της περιόδου της μανιφακτούρας διαδόθηκε πανευρωπαϊκά. Το αποικιακό σύστημα με το θαλάσσιο εμπόριό του και με τους εμπορικούς πολέμους του χρησίμευσε ως θερμοκήπιο. Έτσι, στέριωσε πρώτα στην Ολλανδία. Το εθνικό χρέος, δηλαδή η αποξένωση του κράτους –ανεξάρτητα αν είναι απολυταρχικό, συνταγματικό ή δημοκρατικό– θέτει τη σφραγίδα του στην καπιταλιστική εποχή. Το μοναδικό κομμάτι του λεγόμενου εθνικού πλούτου, που στους σύγχρονους λαούς ανήκει πραγματικά στο σύνολο του λαού, είναι το εθνικό χρέος τους. Γι' αυτό είναι πέρα για πέρα συνεπής η σύγχρονη θεωρία που υποστηρίζει ότι ένας λαός γίνεται τόσο πλούσιος όσο πιο βαθιά βουτιέται στα χρέη. Το εθνικό χρέος γίνεται το Πιστεύω του κεφαλαίου. Και από τη στιγμή που αναδύεται το εθνικό χρέος, τη θέση του αμαρτήματος ενάντια στο Άγιο Πνεύμα, για το οποίο δεν υπάρχει άφεση, την παίρνει η άρνηση της πίστης στο εθνικό χρέος.

Το δημόσιο χρέος γίνεται ένας από τους πιο δραστικούς μοχλούς της πρωτόγονης συσσώρευσης. Σαν μαγικό

ραβδί προικίζει το μη παραγωγικό χρήμα με παραγωγική δύναμη και το μετατρέπει έτσι σε κεφάλαιο, χωρίς να είναι υποχρεωμένο να εκτεθεί στους κόπους και στους κινδύνους που είναι αχώριστοι από τη βιομηχανική μα ακόμα κι από την τοκογλυφική τοποθέτηση. Οι πιστωτές του κράτους στην πραγματικότητα δεν δίνουν τίποτα, γιατί το ποσό που δανείζουν μετατρέπεται σε κρατικά χρεόγραφα τα οποία μεταβιβάζονται με ευκολία, ενώ στα χέρια του εξακολουθούν να λειτουργούν όπως ακριβώς θα λειτουργούσαν αν ήταν ισόποσο μετρητό χρήμα. Άσχετα όμως κι από την τάξη των αργόσχολων εισοδηματιών που δημιουργείται με αυτόν τον τρόπο και τον αυτοσχέδιο πλούτο των χρηματιστών που διαδραματίζουν τον ρόλο του μεσίτη ανάμεσα στην κυβέρνηση και στο έθνος –καθώς και των φοροενοικιαστών, των εμπόρων, των ιδιωτών εργοστασιαρχών, που μια καλή μερίδα κάθε κρατικού δανείου τους προσφέρει την υπηρεσία ενός ουρανοκατέβατου κεφαλαίου– το εθνικό χρέος έχει δημιουργήσει τις μετοχικές εταιρείες, τις συναλλάξιμες αξίες όλων των ειδών, τη σπέκουλα αγοράς και πώλησης μετοχών, με λίγα λόγια το παιχνίδι στο χρηματιστήριο και τη σύγχρονη τραπεζοκρατία.

Από τη γέννησή τους, οι μεγάλες τράπεζες, οι στολισμένες με εθνικούς τίτλους, συνιστούσαν απλώς εταιρείες ιδιωτών σπεκουλαδόρων, που στάθηκαν στο πλευρό των κυβερνήσεων και που, χάρη στα προνόμια που έλαβαν, βρίσκονταν σε θέση να δανείζουν σε αυτές χρήματα. Γι' αυτό η διόγκωση του δημοσίου χρέους δεν είχε άλλον πιο αλάθητο μετρητή από την προοδευτική άνοδο των μετοχών αυτών των τραπεζών, που η πλέρια ανάπτυξή τους χρονολογείται από την ίδρυση της Τράπεζας της Αγγλίας το 1694. Η Τράπεζα της Αγγλίας άρχισε τη δράση της δανείζοντας στην κυβέρνηση χρήματα με τόκο 8%. Ταυτόχρονα είχε εξουσιοδοτηθεί από τη Βουλή να κόβει νόμισμα από το ίδιο κεφάλαιο, δανείζοντάς το ακόμα μια φορά στο κοινό με τη μορφή τραπεζογραμματίων. Με τα τραπεζογραμμάτια αυτά είχε το δικαίωμα να προεξοφλεί συναλλαγματικές, να δανείζει επί ενεχύρων εμπορευμάτων και να αγοράζει ευγενή μέταλλα. Δεν πέρασε πολύς καιρός και το πιστωτικό αυτό χρήμα, που δημιούργησε η ίδια, έγινε το νόμισμα με το οποίο η Τράπεζα της Αγγλίας έδινε δάνεια στο κράτος και πλήρωνε, για λογαριασμό του κράτους, τους τόκους του δημοσίου χρέους. Και σαν να μην έφτανε ότι έδινε με το ένα χέρι και εισέπραττε περισσότερα με το άλλο, έμενε, ακόμα και τη στιγμή που εισέπραττε, αιώνιος πιστωτής του έθνους, ως το τελευταίο σελίνι που είχε δώσει. Σιγά-σιγά έγινε, αναπόφευκτα, φύλακας του μεταλλικού θησαυρού της χώρας και το κέντρο έλξης όλης της εμπορικής πίστης. Τον ίδιο καιρό που έπαψαν στην Αγγλία να καίνε μάγισσες, άρχισαν να κρεμούν παραχαράκτες τραπεζογραμματίων. Ποια είναι η εντύπωση που προκάλεσε στους συγχρόνους τους η ξαφνική εμφάνιση αυτής της φάρας των τραπεζοκρατών, χρηματιστών, εισοδηματιών, μεσιτών, σπεκουλαδόρων και τοκογλύφων του χρηματιστηρίου το δείχνουν τα γραπτά του καιρού εκείνου, για παράδειγμα του Bolingbroke.

Μαζί με το εθνικό χρέος δημιουργήθηκε ένα διεθνές πιστωτικό σύστημα, που συχνά για τούτον ή για κείνον τον λαό αποτελεί μια από τις κρυφές πηγές της πρωτόγονης συσσώρευσης. Έτσι, οι προστυχιές του βενετσιάνικου ληστρικού συστήματος αποτελούν μια τέτοια κρυφή βάση του καπιταλιστικού πλούτου της Ολλανδίας, που η Βενετία κατά την περίοδο της παρακμής της τής δάνειζε μεγάλα χρηματικά ποσά. Το ίδιο ισχύει και για τις σχέσεις μεταξύ Ολλανδίας και Αγγλίας. Στις αρχές κιόλας του 18ου αιώνα είχαν υπερφαλαγγιστεί κατά πολύ οι μανιφακτούρες της Ολλανδίας, η οποία είχε παύσει να κυριαρχεί στο εμπόριο και τη βιομηχανία. Γι' αυτό από το 1701 ως το 1776 μια από τις κύριες δουλειές της Ολλανδίας ήταν να δανείζει τεράστια κεφάλαια και ειδικότερα στον ισχυρό ανταγωνιστή της, την Αγγλία. Κάτι παρόμοιο γίνεται σήμερα ανάμεσα στην Αγγλία και τις Ηνωμένες Πολιτείες. Πολλά κεφάλαια που εμφανίζονται σήμερα στις Ηνωμένες Πολιτείες χωρίς πιστοποιητικό γέννησης, αποτελούν το αίμα παιδιών που μόλις χτες κεφαλαιοποιήθηκε στην Αγγλία.

Καθώς το εθνικό χρέος στηρίζεται στα κρατικά έσοδα, που οφείλουν να καλύπτουν τις ετήσιες τοκοχρεολυτικές κλπ. πληρωμές, το σύγχρονο φορολογικό σύστημα έγινε αναγκαίο συμπλήρωμα του συστήματος των εθνικών δανείων. Τα δάνεια παρέχουν τη δυνατότητα στην κυβέρνηση να αντεπεξέρχεται σε έκτακτα έξοδα, χωρίς αυτό να γίνεται αμέσως αισθητό στον φορολογούμενο, μετά όμως απαιτούν αυξημένους φόρους. Από την άλλη μεριά, η αύξηση των φόρων, που προκλήθηκε με τη συσσώρευση απανωτών δανείων, αναγκάζει την κυβέρνηση να καταφεύγει πάντοτε σε νέα δάνεια για να αντιμετωπίζει έκτακτα έξοδα. Έτσι, το σύγχρονο φορολογικό σύστημα, που άξονας του είναι οι φόροι στα πιο αναγκαία μέσα επιβίωσης (εξού και η άνοδος της τιμής τους), κρύβει μέσα του το σπέρμα της αυτόματης προοδευτικής αύξησης. Η υπερφορολόγηση δεν είναι περιστατικό, αλλά μάλλον αρχή. Γι' αυτό στην Ολλανδία, όπου πρωτοεγκαινιάστηκε το εν λόγω σύστημα, ο μεγάλος πατριώτης De Witt το εξύμνησε στα *Αξιώματά* του και το χαρακτήρισε σαν το καλύτερο σύστημα για να γίνει ο εργάτης υπάκουος, λιτοδίαιτος, φιλόπονος και για να παραφορτωθεί με δουλειά. Ωστόσο, η καταστρεπτική επίδραση που ασκεί στην κατάσταση των μισθωτών εργατών μας ενδιαφέρει εδώ λιγότερο από τη βίαιη απαλλοτρίωση που προκαλεί στον αγρότη, τον χειροτέχνη – με δύο λόγια σε όλους αυτούς που αποτελούν τα συστατικά στοιχεία της κατώτερης αστικής τάξης. Πάνω σε αυτό το ζήτημα δεν υπάρχουν δύο γνώμες, ούτε ακόμα στους αστούς οικονομολόγους. Η απαλλοτριωτι-

κή αποτελεσματικότητα του φορολογικού συστήματος εντείνεται επιπλέον με το σύστημα προστασίας που αποτελεί ένα από τα συστατικά του μέρη.

Ο μεγάλος ρόλος, που το δημόσιο χρέος και το αντίστοιχό του φορολογικό σύστημα παίζουν στην κεφαλαιοποίηση του πλούτου και στην απαλλοτρίωση των μαζών, ώθησε πλήθος συγγραφέων, όπως τον Cobbett, τον Doubleday και άλλους, να σφάλουν αναζητώντας σε αυτό τη βασική αιτία της αθλιότητας των σύγχρονων λαών.

Το σύστημα προστασίας αποτελούσε ένα τεχνητό μέσο για να κατασκευάζονται εργοστασιάρχες, να απαλλοτριώνονται ανεξάρτητοι εργάτες, να κεφαλαιοποιούνται τα εθνικά μέσα παραγωγής και βασικής διαβίωσης και να συντομευθεί με τη βία το πέρασμα από τον μεσαιωνικό στον σύγχρονο τρόπο παραγωγής. Τα ευρωπαϊκά κράτη κατακρεούργησαν το ένα το άλλο για την πατέντα αυτής της εφεύρεσης και όταν μια τέθηκε στην υπηρεσία των κυνηγών του κέρδους, λεπλατούσαν για αυτόν τον σκοπό όχι μόνο τον δικό τους λαό, έμμεσα με τους προστατευτικούς δασμούς, άμεσα με τα πριμ για τις εξαγωγές κλπ. Επίσης, στις εξαρτημένες γειτονικές χώρες ξερίζωσαν με τη βία κάθε βιομηχανία, όπως για παράδειγμα η Αγγλία που κατέστρεψε την ιρλανδική εριουργία. Η εν λόγω διαδικασία, σύμφωνα με τη μέθοδο του Colbert, απλοποιήθηκε ακόμα περισσότερο στην ηπειρωτική Ευρώπη. Το πρωτόγονο κεφάλαιο του βιομηχάνου προέρχεται εδώ εν μέρη κατευθείαν από το ταμείο του Κράτους. «Γιατί», αναφωνεί ο Mirabeau, «κάποιος να πάει τόσο μακριά για να βρει την αιτία της λαμπρότητας της μανιφακτούρας της Σαξονίας πριν τον πόλεμο; Κρατικά δάνεια αξίας 180 εκατομμυρίων συνήφθησαν από τον βασιλέα!».

Αποικιακό σύστημα, δημόσια χρέη, φορολογικά βάρη, προστατευτισμός, εμπορικοί πόλεμοι κλπ., αυτοί οι βλαστοί της καθαυτής περιόδου της μανιφακτούρας αυξάνουν γιγάντια την περίοδο της παιδικής ηλικίας της σύγχρονης βιομηχανίας. Η γέννησή της γιορτάστηκε με τη μεγάλη σφαγή των νηπίων. Όπως το βασιλικό πολεμικό ναυτικό, έτσι και τα εργοστάσια στρατολογούν το προσωπικό τους με το στανιό. Όσο αναίσθητος κι αν μένει ο σερ F. M. Eden μπρος στις φρίκες της απαλλοτρίωσης του αγροτικού πληθυσμού από τη γη, που άρχισε στο τελευταίο τρίτο του 15ου αιώνα και συνεχίστηκε ως την εποχή του, ως το τέλος δηλαδή του 18ου αιώνα, με όση αυταρέσκεια κι αν χαιρετίζει αυτή τη διαδικασία, το «αναγκαίο» για τη δημιουργία «μιας σωστής αναλογίας ανάμεσα στην καλλιεργούμενη γη και στις βοσκές», ωστόσο δεν δείχνει την ίδια οικονομική κατανόηση της ανάγκης του παιδομαζώματος και της παιδικής σκλαβιάς για τη μετατροπή της μανιφακτουρικής παραγωγής σε εργοστασιακή και για τη δημιουργία της σωστής αναλογίας ανάμεσα στο κεφάλαιο και στην εργατική δύναμη. Αναφέρει: «Ίσως αξίζει τον κόπο να επιστήσουμε την προσοχή του κοινού στο ερώτημα αν μια οποιαδήποτε βιομηχανία, που για να λειτουργήσει με επιτυχία είναι υποχρεωμένη να αρπάζει τα φτωχά παιδιά από τις αγροικίες κι από πτωχοκομεία για να τα χρησιμοποιεί ομαδικά κατά βάρδιες και να τα ξεθεώνει στη δουλειά το μεγαλύτερο μέρος της νύχτας, στερώντας τους την ανάπαυση, αν μια βιομηχανία, που επιπλέον ανακατώνει μπουλούκια και των δύο φύλων διάφορων ηλικιών και κλίσεων, έτσι που η μετάδοση του παραδείγματος να οδηγεί αναγκαστικά στη διαφθορά και την ακολασία – αν μια τέτοια βιομηχανία θα αυξήσει την εθνική και ατομική ευτυχία».

«Στις κομητείες του Derbyshire, Nottinghamshire, και ιδιαίτερα του Lancashire», υποστηρίζει ο Fielden, «οι μηχανές που μόλις είχαν εφευρεθεί χρησιμοποιήθηκαν σε μεγάλα εργοστάσια που βρίσκονται στις όχθες ποταμών ικανών να χρησιμοποιήσουν τη φτερωτή. Ξαφνικά χρειάστηκαν στους τόπους αυτούς και ιδίως στο Lancashire, που ως τότε ήταν συγκριτικά αραιοκατοικημένο και άγονο, χιλιάδες εργατικά χέρια και επομένως νέος πληθυσμός. Καθώς τα μικρά και ευλύγιστα δάχτυλα των μικρών παιδιών ήταν περιζήτητα, αυξήθηκε η ζήτηση μαθητευόμενων παιδιών από τα πτωχοκομεία και τα ορφανοτροφεία των ενοριών του Λονδίνου, του Birmingham, και από αλλού. Πολλές χιλιάδες απ' αυτά τα μικρά ανήμπορα πλάσματα από 7 ως 13 και 14 χρονών στάλθηκαν έτσι στον Βορρά. Συνηθιζόταν ο μάστορας να ντύνει, να τρέφει και να στεγάζει τους μαθητευόμενούς του σε ένα "σπίτι μαθητευόμενων" κοντά στο εργοστάσιο. Ορίζονταν επιστάτες για να επιβλέπουν την εργασία των παιδιών, το συμφέρον των οποίων ήταν να ξεθεώνουν στο έπακρο τα παιδιά γιατί ο μισθός τους (των επιστατών) ήταν ανάλογος με την ποσότητα προϊόντος που μπορούσαν να αποσπούν. Ως φυσική συνέπεια επικράτησε η σκληρότητα... Σε πολλές εργοστασιακές περιοχές, αλλά ιδιαίτερα στην ένοχη κοινότητα στην οποία κατοικώ, το Lancashire, τα αθώα αυτά πλάσματα, που είχαν παραδοθεί στους εργοστασιάρχες, υποβλήθηκαν στα πιο φριχτά βασανιστήρια. Τα ξεθέωναν μέχρι θανάτου από την πολύ δουλειά... τα μαστίγωναν, τα αλυσόδεναν, τα βασάνιζαν με την πιο εξεζητημένη και ραφιναρισμένη σκληρότητα. Σε πολλές περιπτώσεις τα καταντούσαν πετσί και κόκαλο από την πείνα, ενώ τα κρατούσαν με το καμουτσίκι στη δουλειά... Σε μερικές μάλιστα περιπτώσεις τα έσπρωξαν στην αυτοκτονία... Οι όμορφες και ρομαντικές κοιλάδες του Derbyshire, του Nottinghamshire και του Lancashire, μακριά από τα μάτια της κοινωνίας, μετατράπηκαν σε φρικτούς ερημότοπους βασανιστηρίων και συχνά φόνων... Τα κέρδη των εργοστασιαρχών ήταν τεράστια, πράγμα που αύξανε την απεριόριστη βουλιμία τους. Άρχιζαν να εφαρμόζουν τη μέθοδο της "νυχτερινής εργασίας", δηλαδή αφού εξαντλούσαν μια ομάδα εργαζομένων από τη δουλειά της ημέρας, κρατούσαν έτοιμη μια

άλλη ομάδα για τη δουλειά της νύχτας. Η ομάδα της ημέρας έπεφτε στα κρεβάτια τα οποία μόλις είχε εγκαταλείψει η ομάδα της νύχτας και αντιστρόφως. Στο Lancashire λέγεται ότι "τα κρεβάτια δεν κρυώνουν ποτέ"».

Με την ανάπτυξη της καπιταλιστικής παραγωγής στη διάρκεια της περιόδου της μανιφακτούρας, η κοινή γνώμη της Ευρώπης απώλεσε και το τελευταίο υπόλειμμα ντροπής και ενσυνείδησης. Τα έθνη κόμπαζαν με κυνισμό για κάθε ατιμία που αποτελούσε μέσο συσσώρευσης κεφαλαίου. Διαβάστε, για παράδειγμα, τα αφελή εμπορικά χρονικά του άξιου A. Anderson. Σε αυτά διατυμπανίζεται σαν θρίαμβος της αγγλικής κρατικής σοφίας το γεγονός πως, όταν υπογράφτηκε η ειρήνη της Ουτρέχτης, η Αγγλία με το Σύμφωνο του Asiento απέσπασε από τους Ισπανούς το προνόμιο να διεξάγει το εμπόριο των μαύρων, το οποίο ως τότε διεξήγε μόνο ανάμεσα στην Αφρική και τις αγγλικές Δυτικές Ινδίες, ανάμεσα στην Αφρική και την ισπανική Αμερική. Ως εκ τούτου, η Αγγλία απέκτησε το δικαίωμα να εφοδιάζει, ως το 1743, την ισπανική Αμερική με 4.800 μαύρους τον χρόνο. Αυτό λειτούργησε ταυτόχρονα ως ένα επίσημο προπέτασμα για το βρετανικό λαθρεμπόριο. Το Λίβερπουλ αναπτύχθηκε κι επεκτάθηκε πάνω στη βάση του δουλεμπορίου. Το δουλεμπόριο αποτελεί για το Λίβερπουλ τη δική του μέθοδο πρωτόγονης συσσώρευσης. Κι ως σήμερα οι «ευυπόληπτοι» του Λίβερπουλ παρέμειναν Πίνδαροι του δουλεμπορίου το οποίο –σύγκρινε με το προαναφερμένο έργο του Aikin του 1795– «συνέπεσε με αυτό το πνεύμα της τολμηρής περιπέτειας που χαρακτήρισε το εμπόριο του Λίβερπουλ και το έφερε γρήγορα στη σημερινή του κατάσταση ευημερίας· έχει δημιουργήσει τεράστια απασχόληση για τη ναυτιλία και τους ναυτικούς αυξάνοντας σημαντικά τη ζήτηση για τους κατασκευαστές της χώρας» (σ. 339). Το Λίβερπουλ απασχολούσε το 1730 στο δουλεμπόριο 15 καράβια, το 1751, 53, το 1760, 47, το 1770, 96 και το 1792, 132.

Ενώ η βιομηχανία βαμβακιού εισήγαγε τη σκλαβιά των παιδιών στην Αγγλία, αποτέλεσε ταυτόχρονα το κίνητρο για τη μετατροπή της παλαιότερης, λίγο-πολύ πατριαρχικής, δουλοκτητικής οικονομίας των Ηνωμένων Πολιτειών σε εμπορικό σύστημα εκμετάλλευσης. Γενικά η συγκαλυμμένη δουλειά των μισθωτών εργατών στην Ευρώπη χρειαζόταν ως βάση της την απροκάλυπτη δουλεία στον Νέο Κόσμο.

«Tantae molis erat»[12] να εγκαθιδρυθούν οι «αιώνιοι νόμοι της Φύσης» του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, για να συντελεστεί η διαδικασία χωρισμού των εργατών από τις συνθήκες της εργασίας: να μετατρέψει, σε έναν πόλο, τα κοινωνικά μέσα παραγωγής και διαβίωσης σε κεφάλαιο και στον αντίθετο πόλο, τη μάζα του πληθυσμού σε μισθωτούς εργάτες –σε «φτωχούς ελεύθερης εργασίας»–, αυτό το τεχνητό προϊόν της σύγχρονης κοινωνίας. Αν, σύμφωνα με τον Augier, το χρήμα «γεννιέται με φυσικές κηλίδες αίματος στο ένα μάγουλο», το κεφάλαιο γεννιέται βουτηγμένο από την κορυφή ως τα νύχια στο αίμα και στη βρομιά στάζοντας αίμα απ' όλους τους πόρους.

7. Η ιστορική τάση της καπιταλιστικής συσσώρευσης

Πού οδηγεί η πρωτόγονη συσσώρευση του κεφαλαίου, δηλαδή η ιστορική γένεσή του; Εφόσον δεν πρόκειται για άμεση μετατροπή δούλων και δουλοπάροικων σε μισθωτούς εργάτες, δηλαδή για απλή αλλαγή στη μορφή, σημαίνει μονάχα την απαλλοτρίωση των άμεσων παραγωγών, τη διάλυση της ατομικής ιδιοκτησίας που βασίζεται στην εργασία του ιδιοκτήτη της.

Η ατομική ιδιοκτησία, σε αντίθεση με τη συλλογική ιδιοκτησία, υπάρχει μονάχα εκεί που τα μέσα εργασίας και οι εξωτερικοί όροι της εργασίας ανήκουν σε ιδιώτες, ενώ εξαρτάται από τον χαρακτήρα τους. Οι άπειρες αποχρώσεις, που παρουσιάζει στην πρώτη ματιά, δεν αντανακλούν παρά μόνο τις ενδιάμεσες καταστάσεις που βρίσκονται ανάμεσα στα δύο αυτά άκρα. Η ατομική ιδιοκτησία του εργάτη στα μέσα της δικής του παραγωγής συνιστά τη βάση της μικρής επιχείρησης, ανεξαρτήτως αν είναι αγροτική, εργοστασιακή ή και τα δύο. Και πάλι, η μικρή επιχείρηση αποτελεί τον απαραίτητο όρο για την εξέλιξη της κοινωνικής παραγωγής και της ελεύθερης ατομικότητας του ίδιου του εργάτη. Βέβαια, αυτός ο τρόπος παραγωγής υπάρχει και μέσα στη δουλεία, στη δουλοπαροικία και σε άλλες σχέσεις εξάρτησης. Ανθίζει όμως, αναπτύσσει όλη του την ενεργητικότητα, αποκτά την ταιριαστή κλασική μορφή του μονάχα εκεί που ο εργάτης είναι ελεύθερος ιδιοκτήτης των μέσων της εργασίας του τα οποία χειρίζεται ο ίδιος – ο αγρότης το χωράφι που καλλιεργεί και ο χειροτέχνης το εργαλείο του, το οποίο χειρίζεται αριστοτεχνικά.

Αυτός ο τρόπος παραγωγής προϋποθέτει τον τεμαχισμό της γης και τον διασκορπισμό των υπόλοιπων μέσων παραγωγής. Όπως αποκλείει τη συγκέντρωση των τελευταίων, έτσι αποκλείει και τη συνεργασία, τον καταμερισμό της εργασίας μέσα στην ίδια διαδικασία της παραγωγής, αποκλείει την κοινωνική κυριάρχηση και ρύθμιση της φύσης, την ελεύθερη ανάπτυξη των κοινωνικών παραγωγικών δυνάμεων. Είναι συμβατός μόνο με ένα σύστημα παραγωγής και μια κοινωνία που κινείται μέσα σε στενά και λίγο πολύ πρωτόγονα όρια. Η επιθυμία διαιωνισμού του, θα σήμαινε, όπως λέει με το δίκιο του ο Pecqueur, «να θεσπίσουμε την οικουμενική μετριότητα». Σε έναν ορισμένο βαθμό ανάπτυξης δημιουργεί ο ίδιος τα υλικά μέσα της καταστροφής του. Σε ένα ορισμένο στάδιο ανάπτυξης

12. ΣτΜ: «Τόσο τεράστιο ήταν».

φέρνει τους υλικούς φορείς για τη διάλυσή του. Πρέπει να εκμηδενιστεί. Ο εκμηδενισμός του, ο μετασχηματισμός των εξατομικευμένων και διάσπαρτων μέσων παραγωγής σε κοινωνικά συγκεντρωμένα, της ιδιότητας των πολλών σε μια τεράστια ιδιοκτησία των λίγων, της απαλλοτρίωσης της μεγάλης μάζας των ανθρώπων από το έδαφος, από τα μέσα διαβίωσης και από τα μέσα εργασίας· αυτή η φοβερή και οδυνηρή απαλλοτρίωση της μάζας του λαού διαμορφώνει το προοίμιο για την ιστορία του κεφαλαίου. Περιλαμβάνει μια σειρά βίαιων μεθόδων, από τις οποίες έχουμε εξετάσει μόνο εκείνες που έχουν διαμορφώσει περιόδους ως φορείς της πρωτόγονης συσσώρευσης κεφαλαίου. Η απαλλοτρίωση των άμεσων παραγωγών πραγματοποιήθηκε με ανελέητο βανδαλισμό, και κάτω από το κίνητρο των πιο διαβόητων, βρόμικων, μικροπρεπών, άθλιων παθών του. Η αυτο-αποκτημένη ιδιωτική ιδιοκτησία, που βασίζεται, ας πούμε, για παράδειγμα, στη συγχώνευση του απομονωμένου, ανεξάρτητου εργατικού ατόμου με τις συνθήκες της εργασίας του, αντικαθίσταται από την καπιταλιστική ιδιωτική ιδιοκτησία, η οποία στηρίζεται στην εκμετάλλευση της ονομαστικά δωρεάν εργασίας άλλων, δηλαδή στη μισθωτή εργασία.

Από τη στιγμή που η εν λόγω διαδικασία μετατροπής έχει αποσυνθέσει σε μεγάλο βαθμό τόσο σε βάθος όσο και σε έκταση την παλιά κοινωνία, μόλις οι εργάτες μετατραπούν σε προλετάριους, τα μέσα εργασίας τους σε κεφάλαιο, μόλις ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής σταθεί στα πόδια του στη συνέχεια, η περαιτέρω κοινωνικοποίηση της εργασίας και ο περαιτέρω μετασχηματισμός της γης και άλλων μέσων παραγωγής σε κοινωνική εκμετάλλευση και, επομένως, σε κοινά μέσα παραγωγής, καθώς και η περαιτέρω απαλλοτρίωση ιδιωτικών ιδιοκτητών λαμβάνουν μια νέα μορφή. Αυτό που τώρα πρέπει να απαλλοτριωθεί δεν είναι πλέον ο εργάτης που εργάζεται για τον εαυτό του, αλλά ο καπιταλιστής που εκμεταλλεύεται πολλούς εργάτες. Αυτή η απαλλοτρίωση επιτυγχάνεται με τη δράση των ίδιων νόμων της ίδιας της καπιταλιστικής παραγωγής, με τη συγκέντρωση του κεφαλαίου. Ένας καπιταλιστής σκοτώνει πάντα πολλούς. Σε συνδυασμό με αυτή τη συγκέντρωση ή αυτή την απαλλοτρίωση πολλών καπιταλιστών από λίγους, αναπτύσσουν, σε μια συνεχώς εκτεταμένη κλίμακα, τη συνεταιριστική μορφή της εργασιακής διαδικασίας, τη συνειδητή τεχνική εφαρμογή της επιστήμης, τη μεθοδική καλλιέργεια του εδάφους, τον μετασχηματισμό των μέσων εργασίας σε όργανα εργασίας που μπορούν να χρησιμοποιηθούν μόνο από κοινού – η εξοικονόμηση όλων των μέσων παραγωγής με τη χρήση τους ως μέσων παραγωγής συνδυασμένης, κοινωνικοποιημένης εργασίας, η εμπλοκή όλων των λαών στο δίχτυ της παγκόσμιας αγοράς και με αυτό, ο διεθνής χαρακτήρας του καπιταλιστικού καθεστώτος. Μαζί με τον συνεχώς μειούμενο αριθμό των μεγεθών του κεφαλαίου, που σφετερίζονται και μονοπωλούν όλα τα πλεονεκτήματα αυτής της διαδικασίας μετασχηματισμού, αυξάνεται η μάζα της δυστυχίας, της καταπίεσης, της δουλείας, της υποβάθμισης, της εκμετάλλευσης, αλλά παράλληλα αυξάνεται και η διάθεση εξέγερσης της εργατικής τάξης, μιας τάξης που αυξάνεται πάντα σε αριθμό όντας πειθαρχημένη, ενωμένη, οργανωμένη από τον ίδιο τον μηχανισμό της διαδικασίας της καπιταλιστικής παραγωγής. Το μονοπώλιο του κεφαλαίου γίνεται εμπόδιο στον τρόπο παραγωγής, ο οποίος έχει αναπτυχθεί και ακμάσει μαζί και κάτω από αυτόν. Η συγκέντρωση των μέσων παραγωγής και η κοινωνικοποίηση της εργασίας φτάνουν επιτέλους σε ένα σημείο όπου καθίστανται ασυμβίβαστες με το καπιταλιστικό τους στοιχείο. Αυτό το περίβλημα εκρήγνυται. Ακούγεται η επικήδεια καμπανοκρουσία της καπιταλιστικής ιδιωτικής ιδιοκτησίας. Οι απαλλοτριωτές απαλλοτριώνονται.

Ο καπιταλιστικός τρόπος ιδιοποίησης, που προέρχεται από τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, άρα και η ατομική καπιταλιστική ιδιοκτησία, αποτελεί την πρώτη άρνηση της ατομικής ιδιοκτησίας που βασίζεται στην προσωπική εργασία. Μα η καπιταλιστική παραγωγή παράγει με την αναγκαιότητα φυσικής διαδικασίας την ίδια της την άρνηση. Πρόκειται για άρνηση της άρνησης. Η άρνηση αυτή δεν αποκαθιστά ξανά την ατομική ιδιοκτησία, αποκαθιστά όμως την προσωπική ιδιοκτησία πάνω στη βάση των επιτευγμάτων της καπιταλιστικής εποχής: της συνεργασίας και της από κοινού κατοχής της γης και των μέσων παραγωγής.

Η μετατροπή της τεμαχισμένης ατομικής ιδιοκτησίας, που βασίζεται στην προσωπική εργασία, σε καπιταλιστική ατομική ιδιοκτησία αποτελεί φυσικά μία διαδικασία ασύγκριτα πιο μακρόχρονη, πιο σκληρή και πιο δύσκολη από τη μετατροπή της καπιταλιστικής ιδιοκτησίας σε κοινωνική ιδιοκτησία, που ήδη πρακτικά βασίζεται κιόλας στην κοινωνικοποιημένη παραγωγή, στην κοινωνικοποιημένη ιδιοκτησία. Στην πρώτη περίπτωση είχαμε την απαλλοτρίωση της μάζας του λαού από μερικούς σφετεριστές, στη δεύτερη έχουμε την απαλλοτρίωση μερικών σφετεριστών από τη μάζα του λαού.